Тимур Пулатов

Къызыл фуртуна
(ЧОБАН-ЗАДЕ: ОТ ТЕРНИИ – К ЗВЕЗДАМ! Тикенли ёллардан -- йылдызларгъа!)
Къырымтатар миллий арекетининъ ветераны Фазыл Аметовнынъ хатырасына
Бириндживъысым
(Бекир Чобан-заденинъ элягъындан сонъ Баку тюрьмесининъ незаретчиси Мемед Айлисли тесадуфен тапкъан онынъ васиетнамеси. “Эгер мен язгъанларым ич кимсеге меракълы олмаса да, эр алда, о гъайып олаяткъан, рухий тюшкюнликте булунгъан, не байрагъы, не шурети, не топрагъы къалгъан къырымтатар халкъынынъ вазиетини акс этмекте… Мен язгъан къырымтатар тилинде лаф этеджек кимсе къалмаса биле, тилимиз эписи бир улу ве озьгюндир, чюнки онда халкъымнынъ бинъйыллыкъ теэссюри (печаль), онынъ мазун сеси янъгъырамакъта… Велякин такъдир Къырымгъа юзюни чевирсе ве къырымтатар озь къардашы -- къырымтатарны къыдырмагъа башласа, меним эсерлерим мейдангъа чыкъар ве зарур олур. Ойле олмаса исе, меним бир къач сонъки думанлы, мазун ве юкъусыз геджелерим унутылса, манъа бу язгъан сатырларым да етер…”)

I
Хабиб Гулям-заде Бухорий шанлы Баку шеэрине зияретнен кетерек, тынчыкъ, къандалай толу трен ичинде, копчеклернинъ тасырдысы ве гъыйчылдысыны динълеп, еди кунь еди гедже кечирди. Янъы Бухаранынъ сазлы, тузлакъ топракълы Кагъан станциясында башлангъан ёл Ташкентке алып бара, анда исе Москва тренине отурмакъ керек эди. Трен отуз километрлик ёлны кечип, “Ермай къуллеси” деген чатмаёлгъа баргъанда, бухаралы, эвден узакълашкъаныны дуйып, енгилликнен нефес кечирди. Эр бир сеяатчы киби, йигирми дёрт яшлы, умютлер иле толу деликъанлы онынъ гонълюни сыкъкъан дургъун аятындан узюлип, сербестликке чыкъкъанына къувана эди.
Лякин сербестлик энъ-эвеля озюни иштаасы ачылгъанынен анъдырды. Трен, “Ермай къуллеси”нде бир дакъкъагъа токътагъан ве, этрафкъа къара тутюн чыкъарып, кене тасырдамагъа девам эткенинен Хабиб, четтеки ятакъкъа онъайтлыджа ерлешти. О, анасы Марьям-бонунынъ чебер эллери тандырда пиширген къабакълы самсаларнынъ дадыны бакъмагъа ниетленди.
Чантасындан ёлда ашайджакъларыны чыкъарыркен, эвнинъ къынтавлы, къорчалагъан руху джанланды. Бу эвде, ерли институтта къырымлы профессор Бекир Чобан-заде ёлбашчылыкъ япкъан “Земаневий тильшынаслыкъ” кафедрасынынъ кучюк хадими, сонъки учь йыл диссертация язмакънен огърашты.
Чобан-заде, башкъа студентлер имтиан бергенде баягъы зорлангъан тюрк тильшынаслыгъы киби муреккеп фен боюнджа лекцияларда тирнекли, дерске авесликнен къатнагъан Хабиб Бухорийни козьге

алды. Бакугъа къайтмаздан эвель Хабибни диссертация язмагъа исрар этти, узакътан олса да, бухаралыгъа керек олгъанда ярдым косьтереджегини айтты, эм де Каспий ялысында мусафир этеджегини бильдирди.
Чобан-заде иле оладжакъ корюшювден эеджанланып, Хабиб онынъ иле ведалашкъан июнь айынынъ бир акъшамыны хатырлады. Бекир Ваап огълу, Хабибнинъ бабасы Акърам Саид огълунынъ талабы иле "Суфиен" мааллелериндеки эвлеринде мусафир олгъан эди. Бабасы бильгиге авес огълу кимнинъ къолуна тюшкени, оны Бакугъа давет этмеге ваде берген инсан не дереджеде ишанчлы олгъаныны бильмек истеди.
Чобан-заде, башы тёпесинде пишкен, салкъымлары бираз бурюшкен, сарараяткъан япракъларында исе чевик торгъайчыкълар бир шейлер къыдыргъан азбардаки юзюм астындаки тёшемеде онъайтлы ерлешкенинен, бабасы мусафирнинъ ачыкъ, садедиль бетине илишкик назар атып, мусафирченлик адетине рагъмен (вопреки), субет башламакъны озь бойнуна алды.
-- Офарин… йигирми еди яшында олсанъыз да, энди профессор! Браво! Меним якъын достум -- Бурхан Бурханович, Файзулла Ходжаевнинъ исрарлыгъынен, Къызыл профессорлар институты ачылгъан йылы Москвагъа ёлланылгъан эди… Эки кере комиссиядан кечмеди… кери къайтмагъа истемейип, Москвада учь йыл копек суварды. Гизли чалышкъан къуюмджынынъ тул къадынында кирада отурды… Ахыр-сонъу кирмеге наиль олды, фельсефе болюгинде тасиль алды… ве къызыл диплом алып, къабара-кибирлене къайтты -- нефакъагъа тамам чыкъаджакъ йылы… Шимди исе бизим къызыл профессор, догъру-яландан сакъынмайып, къадылыкъкъа киреджек ола… Эм кярлы, эм шанлы!
Чобан-заде оны незакетли тебессюм иле динълей… Хабиб оджасына тикленип бакъа, онъа мусафирликте онъайтлы экенми, деп тюшюне эди. Лякин Чобан-заденинъ даима муляйим, ачыкъ, чаялыкъ къыгъылчымлары иле йылтырагъан ве меракънен дюньягъа бакъкъан козьлери сийрек денъише, умумен торс я да шашкъын олмай тургъан. Не окъув аудиториясында студентлер иле олып кечкен эеджанлы субетлер вакътында, не эски шеэрнинъ азиз ерлерини зиярет эткенде, не де мында, мусафир шерефине къазанда пиляв пишкен ашханенинъ тютюнинден эвельки джанлы парылдысыны джойгъан оймалы къапу-пенджерелери олгъан эскирген эвнинъ таныш олмагъан шараитинде.
Чобан-заде, мусафирине джан сыкъыджы ве джаиль олгъаныны косьтермеге истемеген эв сабысынынъ девамлы, эпкин (напористый) муалязаларыны сес чыкъармай, муляйим тебессюм иле динълей эди. Субет далгъасына даа минмеген Чобан-задени Хабиб къуртармагъа тырышты ве бабасыны тынчландырмагъа башлады.
-- Бекир Ваапович шаматалы аудиториялардан узакъча, къоранта даиресинде раатламагъа кельди, -- деди.
Акъбар Саидович огълуна пиалаларгъа чай тёкмекни ишмар иле буюрды ве мусафирге татлылыкълар иле табакъны якъынджа итеди. Лякин кене эвельки гъайретнен девам этти:

-- Айтсанъыз, Бекир Ваапович… эр шей шунъа кете ки, ойле олмазмы, заман бизден кутьлеге тасиль бермек ичюн сиз киби классик профессорларны дегиль де, Бурхан Бурханович киби атешин къызыл профессорларны талап этер?! Шимди къызыллар оларны къады, таххъикъатчы хызметине, фиркъа реберлерининъ ве халкъ комиссариатларнынъ меслеатчылары, университет оджалары вазифесине зияде джельп этелер…
Чайдан бир ютум япып, эпкинлик иле девам этти:
-- Бизим тарихымызда энди ойле вакъиа олгъан эди де… бутюн эски профессорларны геми магъазына къапап, къайтмагъа акъ бермейип, мемлекеттен ёлладылар…
Хабиб субет мевзусындан къанаатленмейип, турмагъа азырлангъаныны корип, бабасы огълунынъ омузына къолуны икътидар (властно) иле къойды.
-- Меним суалим бефтандан дегиль… лаф екяне варисим, несилимнинъ девамджысы олгъан огълумнынъ такъдири акъкъында кете… Ойле олмазмы, сизинъ гъайретинъиз ве ярдымынъыз саесинде… Хабиб, ойле дейик, сиз, сайгъылы оджам, такъдим эткен эски мектепнинъ доцент я да профессор унванынынъ саиби олгъан сонъ… нетиджеде тешик гемиге отурмазмы?! Ойле сойларыны Каспий ялысына, Дербентке баргъанымда сайысыз корьдим. Сизинъ ватанынъыз Къырымда бу энди башланды, гъалиба… чакъувлар, ифтиралар, къызыл ве, дейик -- акъ профессура арасында джыллы ер ичюн куреш? Бу себептен дегильми, сиз даима бизим тозлу ёлларымызда -- Ташкенттен Фергъанагъа, Самаркъандгъа, андан бизге, Бухарагъа, мындан -- Бакугъа… эм талгъын башынъызны таяндырмагъа ер ёкъ?!
Хабиб исе пешинъизден юре, сиз бир йыл, чокъсу бир бучукъ йыл чалышмагъа етиштирген бир институтны дигерине денъиштире…
Чобан-заде чайдан бир ютум япып, Хабибге тааджипнен бакъты: онынъ Къырымдан кетмеге меджбур эткен себепни бабасына о ачкъан дегильми экен? Лякин Хабиб кескинликнен тиль къайтаргъаныны эшитти:
-- Етер энди, баба… Бекир Вааповични мусафирликке согъру япмакъ ичюн давет этмедик де!
Чобан-заде эвлерине кельмезден бир кунь эвель Акъбар Саидович ерли ГПУны зиярет эткени ве анда онъа мусафирге бериледжек суаллерни теклиф эткенлери, онынъ тюбю-темелини араштырмагъа тевсие бергенлерини Хабибнинъ акъылы уджуна биле кельмеген эди. Акъикъатта исе, Чобан-заде Озьбекистангъа кельген биринджи кунюнден ГПУ онынъ эр бир адымыны козете, ерли студентлер ве оджалардан къырымлы акъкъында малюмат топлай экен.
-- Тынчлан, огълум… урьметли мусафир огюнде озюнъни дегерли тут, -- опькеледи Хабибни бабасы ве девам этти:
-- Баба оларакъ меним табиий истегим -- огълумны омюрде муваффакъ (успешный), урьметли инсан олгъаныны корьмек… велякин сизинъ саенъизде чалышкъан диссертациянынъ мевзусы биле шимдики заманда шубели корюне: Абдулла Къадыри… озьбек

эдебий тилининъ янъылыкъчысы… гъалиба, ойле, мен догъру анълагъан олсам?!
Мусафир адетине уйып, Чобан-заде эв саибининъ тёкюнмелерини сабырнен динълеп, баш саллай, кимерде ишмарнен шубесини косьтере эди. Ялынъыз Хабиб чалышкъан мевзу анъылгъанда, Чобан-заде эпейи муляйим тебессюми иле ачыкълады:
-- Не акъкъында язмакъны Хабиб озю сайлап алды… манъа, кафедра башына, бу мевзу меракълы корюнди… чюнки янъы заманлар эр шейде янъылыкъ ярата, шу джумледен озьбек эдебий тилинде… бунда ич бир тюрлю сиясет ёкъ… тиль -- янъы ве эскининъ куреш мейданы дегиль… арап уруфатындан латин элифбесине кечюв исе -- эписи тюрк халкълары сайлагъан ёл…
… Гонълюнде аджджы из къалдыргъан Хабиб Бухорийнинъ хатырлавларыны проводникнинъ кескин сеси больди:
-- Тёшек… Тёшек ичюн ким тёлемеди?!
Проводник иле эсаплашкъан сонъ, Хабиб сувсагъаныны дуйып, треннинъ ресторан-вагонынадже нарзан шишеси арап барды. Ресторан аман-аман бош эди. Тек бир софра башында къаба сакъаллы, кенъ кевдели инсан, къая парчасы киби, отура. О, къарандашнен гурь къашларыны тюшюнджели къашып, тосат-тосат дудакъларыны къыбырдата, огюнде яткъан кягъытларны зорнен анълагъан киби, окъуй эди.
Официантка, шишенинъ къапачыгъыны чевикликнен ачып, Хабибнинъ огюне къойды. Нарзан фышылдап, бурнуна кескин къокъу урды. Хабиб турды ве шишени озюнен вагонына алып кетеджек олды, амма официантка серт сеснен:
-- Ресторандан бирде-бир шей алып чыкъмакъ ясакътыр! -- деди. Онынъ сеси пенджере янында отургъан екяне зияретчининъ дикъкъатыны джельп этти. Кягъыт япрагъыны дестеге тырачлыкънен къайтарып къойып, сагъыр сес иле:
-- Янъы къаидеми..? Не къадар юрем -- ильк дефа… -- ве кетеяткъан Хабибге сынайыджы назарнен бакъты, санки эвель оны расткетиргенини бильдирмек истеди.
Онынъ сувукъ бакъышы Хабибни сескендирди. Вагондан чыкъкъанда не ичюндир арткъа чевирилип бакъты: таныш олмагъан инсан кягъытларны тырачлыкънен чантасына топлагъан сонъ, агъыр-агъыр басып, треннинъ башкъа тарафына догърулды.
Озь вагонына къайткъан сонъ Хабиб юкъары ятакъкъа чевикликнен тырмашты, джемиданыны чекип, ичинден Чобан-заденинъ къыймет кесмесине алып кеткен эльязманы -- Абдулла Къадырининъ иджады акъкъында диссертациясыны чыкъарды. Язгъаныны аман-аман эзберден бильсе де, сатырларны козьден кечирип, хатырасыны тазертмек истеди, оджасы сатырларны илишкик бакъышынен окъугъаныны козь огюне кетирди.
Бутюн вакъыт Чобан-заденинъ сымасы онынъ огюнде джанлана, узакъ ёлгъа чыкъкъан Хабиб бабасынынъ эвини Чобан-заденинъ кабинети иле хаялий йипнен багълай эди. О, профессорны, омузларына памукъ халатыны атып, къолтукъта къынтавлы ерлешип, онынъ ишини саифелегенини тосат-тосат козь огне кетире тургъан.

Чобан-заде Бакугъа кетмезден оларнынъ эвлеринде мусафир олгъанындан энди аман-аман эки йыл кечти, амма Хабиб тренге отургъанынен шу ведалашув акъшамынынъ сёзлери, ишмарлары биле хатырасына тюшип, бутюн ёл оны раатсызлады. Бабасы -- Анвар Саидович ве оджасы Бекир Чобан-заде… ташкъын бу вакъытнынъ далгъасы оларны тап ашагъыдан, факъырлар табакъасындан юкъары котерди… Бабасы, замангъа уйып, озь ыргъат кечмишинден файдаланды ве Наркомпрос -- фукъарелернинъ халкъ маарифи саасында баягъы мувафакъиетлерге ириштИ. Бельки де, шу себептен озюни къызыл профессорлар сырасына къошкъаны ичюн о, мусафир иле ойле эпкинликнен, бираз кибирленип лаф эте, классик шекильде, эскиджесине чалышкъан профессор илимде япкъанларыны шубе астына къоя эди.
Анвар Бухори ве Бекир Чобан-заде… Бири, чыкъкъан -- къуллукъ япкъан ыргъат табакъасыны огге сюрип, янъы заманларда озю ве къорантасы ичюн янъы имтиязларны талап эте… оджасы исе -- эфенди, о да авам халкъ арасындан олып, озюни Чобан-заде, яни, чобан неслинден, деп адландырса да, джемиетнинъ энъ ашагъы басамагъында тургъан, къувулгъан инсанларгъа буюк урьмет беслей, санки яшлыгъында озюне ваде берген: эр заман ве эр адымында озь имкянлары ве бильгисине эсасланып, арекет этмек, огге ынтылмакъ…
Бу фикир Хабибнинъ акъылына та о заман, Чобан-заде ведалашып, Бакуда корюшкендже дегендай, къолуны саллагъан куню кельди… Бабасынен музакере этКенде Хабиб “ыргъат”, “къул” сёзлерининъ манасыны башкъаджа тариф эте, оларны тамам Чобан-заде киби анълай эди. Шу себептен институтнынъ чокънусхалы “Къызыл укъувчи” газетине язгъан ильк макъалесини, оджасынынъ джазибеси астында (очарованый) булунып, “Хабиб Гулям-заде”, деп имзалагъан ве илериде де озь ишлерини бу янъы ад иле имзаламагъа къараргъа кельген эди.
Хабиб ичюн бу зекя оюны дегиль де, садыкълыкъ анты киби, оджасынен маневий алякъа эди -- бундан сонъ генч онъа бутюн омюрини багъышлайджакъ олды.
Институт газетиндеки макъале Чобан-заденинъ ерли газетте басылгъан ве студенлер эм оджалар арасында чокъ музакерелереге себеп олгъан “Озьбек эдебий тилининъ учь эсас инкишаф ёлу” деген макъалесине сесленюв эди. Даа муими ве меракълысы шу эди ки, Чобан-заденинъ ишине сесленген ве топлашувларда эм де неширлерде семерели музакерелерге киришкен белли озьбек язызджылары -- Чулпан, Абдулла Къадыри, Вадуд Махмуд, Фитратнынъ дикъкъатыны джельп эткен эди.
 Ялынъыз онынъ сюйрю къалеми дегиль де, Чобан-заденинъ айдын, озьгюн шахсиети студентлерни онъа джельп эте ве хатырлары ондан бир даа узюльмей эди.
Аудиториянынъ босагъасында профессор дакъкъасы дакъкъасына пейда ола тургъан. Селямлашкъан сонъ лафыны шакъадан башлай, меселя: бойле кунешли куню негедир яныма шемсие алгъаным, потиклернинъ устюнден исе калош кийип кельдим, деп, эсасен озю

устюнден куле эди… Эм де, озюне юз кере башкъа тютюн ичмемек ваде берген инсан киби, терен кокюс кечирип, “Казбек” папиросларнынъ къутусыны ача тургъан… Эвельден азырлангъан конспектлер ве я китапларгъа бакъмайып, хатырадан тюрк тиллерининъ фонетикасындан муреккеп меселелерни саде ве анълайышлы тариф эте, минсиз бильген бир сыра тюрк тиллеринден суаллерге джеваплар тапа эди. Эдебияттан чокъ мисаллер кетире, Алишер Навоийни, Низамини ильхам иле, сесине макъам берип, окъуй, бунен берабер, орта асыр шаирлернинъ иджады сырларыны огренгени акъкъында икяе эте тургъан.
Бу вакъытта аудитория ондан козьлерини алмай, бакъа ве эр сёзюни дикъкъатнен динълей эди. Еписи субет иле ойле авеслене тургъанлар ки, окъувгъа айырылгъан вакъыт кечкенини сезмей къала, озь дерсине кельген невбеттеки оджа исе къапу артында сабырсызлыкънен оксюре, къакъып тура эди.
Озюне келип, Чобан-заде сагълыкълаша, сабырсыз оджагъа теменна этип, афу сорай тургъан.
-- Иште, -- айта тургъан студентлер, -- энциклопедик бильги саиби олып, къонушувда озюни саде, шенъ тутмакъ, озьгюн къырым истиза (ирония) иле шакъа этмек, аятсевер олмакъ мумкюн экен… Озь фикири олмагъаны киби, экиде бир Ленин, Сталинни, бир сыра пролетар даийлернинъ сёзлерини текрарлап отургъан къызыл профессорлар сырасындан базы оджаларымыз киби дегиль.
Шимди исе, Чобан-заденинъ Бухарадан кеткенининъ эки йыл кечкенине бакъмадан, онынъ сымасы копчеклернинъ тыкъырдысы ве вагоннынъ тюзгюн салланмасы алтында джанлана эди. Не шамата, не янаша ятакълардаки къомшуларнынъ сеслери Хабибни Бакуда оладжакъ къуванчлы корюшювден чекип олды.
Рязаньге барып етмезден бир кичкене чатмаёл станциясында трен апансыздан чана къойды (тормозить). Къаршысына кельген паровознынъ девамлы дюдюги янъгъырады, артындан исе, вагон пенджереси янындан чапып кечкенде, мундирининъ бель къайышыны чезген милиснинъ кескин сызгъыравукънынъ давушы эшитильди…
-- Гъалиба, вагондан джемиданны хырсызладылар… бедава айтмагъанлар: Рязаньге якъынлаштынъмы, торбанъны тутмасанъ, анъкъавсынъ, -- тахмин этти ашагъы ерде отургъан ёлджу ве сийрек тишлери арасындан не ичюндир сызгъырды…
Бир кереден о къадар чешит-чешит давушлар къарышмасы насылдыр теляшлы нагъмеге ошап, Хабибнинъ къулагъына кирип, чардаш авасынынъ шенълик толу, чая сесини анъдыртты… бундан Чобан-заденинъ Ташкент университетинде чалышкъан йылы тёгеректе ойнагъан оюнлары акъкъында хатырлавыны уянтты. Озьбек ве авропа оюнлары тёгереги… Профессорнынъ озю, вакъыт не къадар сыкълет олса да, тёгеректеки мешгъулиетлерге кельмеге илле чаре тапа тургъан. Башта сакъынып ве анталджа (неуклюже), амма кельген сайын озюнде эминлик сезерек, оджа огюнде эр бир антал арекети ичюн сыкъылып къалгъан студент къызларнен оюн тёшемеге башлады. Андижан полькасындан, фергъана фокстротындан яваш-

яваш украин гопагъына ве маджар чардашына кече тургъанлар…
Ойнагъан чифтлер къырым “Тым-тым”ы янъгъырагъанда буюк гъайрет косьтере эдилер… ялдамалы (плавный) ве хафиф (водушный), сувгъа тиер-тимез сюзген акъкъу киби, къызларнынъ къоллар арекетлери…
Оюн залында тизилип, къызлар профессордан козь алмай, оларны не заман невбеттеки оюнгъа давет этеджегини беклеп тура эдилер. Сечильген сою кавалерине буюк къуванчнен элини узата, оюн нагъмесине уймагъа тырыша тургъан…
Бу хатырлавлар Хабибни апансыздан башкъа бир фикирге алып кельдилер… студент яшайышындан къалгъан хатырлавларны мытлакъа мемуар шекилинде язып къалдырмакъ керек. Чюнки Чобан-заденинъ сымасы, онынъ Къырымдаки достлары ичюн узакъ месафе себебинден бельгисизлик къаранлыгъында олып да, Ташкентте, Фергъанада, Бухарадаки яшайышы ве фаалиети оларгъа эмиш-демишлер, фитне ве ифтиралардан белли олмасын да, булардан мытлакъа билинсин.
Къырымдаки семетдешлерине опьке киби олсун, чюнки оларнынъ нахош ынтылувларына бола Чобан-заде къувулгъан, сюргюнли олды. Яман ниетли инсанларнынъ акъылы онынъ деа икметине, бильгисине, хаялына иришип оламады. Озь адий яшайышынен яшагъан семетдешлерининъ акъылындан устюн бир инсан эди.
“Озь Ватанында пейгъамбер олмаз” -- бойле янъгъыравукъ беянатнен Хабиб профессорнынъ фаалиети акъкъында языларыны битирмек ниетленди. Имзасы: Хабиб Гулям-заде…
“Оджам шимди насыл экен?”, тюшюнди Хабиб, пенджереден вагоннынъ таванына тюшкен, де корюнип, де гъайып олгъан ярыкъ шавлелерине бакъаракъ.
Бакугъа ильк баргъанда, о профессорны гъает болдургъан, къасеветли ве арыкълагъан алда корьген эди. Оны Тифлис вокзалында къаршылагъан Чобан-заденинъ аспиранты Сайид Али Ходжаев шенъ олмагъа тырышып:
-- Эмирлернинъ алтын толалары иле джемиданынъны манъа ишанырсынъмы? -- деп шакъа этсе де, Чобан-заденинъ сагълыгъы акъкъында суальге, къыскъа джевап берди:
-- Оджам дарбеге къаршы къатты тура!
Абу Сайид -- Бухара форсасы Авропа мотына коре кийинген эди -- немсе бичимли елеги астында беяз герданлыкъ, оны эр бир айткъан сёзюнден сонъ тегизлей ве дёгмелерини тюзете тургъан; башындаки къырым къалпагъы бунъа кесен-кес тик келе эди.
-- Кимнинъ дарбесини? Зенаатдашларынынъ?
-- Газетлердеки адий тешвикъат сачмалары… къызыл профессура чересини тапса, къылыфындан атылып чыкъаджакъ… бизим профессор пантюркчи эмиш, тильшынаслыкъта янъы акъынтыларгъа къаршы чыкъа… академик Маррны къабул этмей -- девам этти озь, шенъ тильбаз эдасыны ташламагъан Ходжаев.
Озь вакъытында Туркистаннынъ Берлиндеки эмигрант шаирлери тёгерегинде олгъанлар сырасындан чыкъып, Ходжаев олар киби, озь

мийини алимнинъ истикъбалине кедер этеджек ич бир джиддий шейге къулакъ асмагъан бир киши эди.
Хабибнен бир яшта олып, Авропа, Шаркъ, Къадимий Юнанистан ве Романынъ эписи эдебий жанрларыны къызгъанчнен синъдирип алгъан ве бу бильгилер онъа Чобан-заде ёлбашчылыкъ япкъан Бакудаки институтнынъ кафедрасында бошагъан ерни илянсыз ярышта эльде этмекте ярдымджы олгъан эди. Бундан сонъ, Хабибнен самимий мусабакъада енъип, Баку кунеши астындаки ерни алды ве Каспийнинъ ялысында даимий яшай эди.
-- Не устюнден козьлеринъни кёрлатасынъ, шанслы ракъип? -- Хабиб къармакънен отургъан балыкъчылар толу ялыгъа козь ташлады.
Абу Сайид башындан къалпакъны чыкъарып, энъсесини къашыды:
-- Э-э, енгиль иш дегиль, -- девамлы кокюс кечирди ве эгилип, къалдырымнынъ таш толачыкъларыны такъылдатты. -- Мелеклер ядымджы олсун… гедже-куньдюз Махмуд Къашгъарлынынъ “Дивану лугъат ат-тюрк” эсерининнинъ азербайджан тилине терджимеси устюнден чалышам… Чобан-заде терджимеме тевсир (комментарий) язаджакъ олды, бунъа къуванам… Иншалла, кузьге екюнлерим… Кафедрада имтианым мувафакъиетли кечсе, бошагъан доцент ерини манъа береджеклер… Иште, бойле… Бильмейим, бильмейим, бир шейлер айтмагъа даа эрте, -- ве, яры сёзни болип, янларындан кечкен къызгъа къолуны саллады.
Лаф эте-эте, трамвай дурагъына кельдилер. Хабиб, бакулы пассажирлерден Тифлис вокзалынынъ мимарлыкъ мутешемлиги акъкъында эшитип, бакъаджакъ олса да, о, биринджи Бакугъа келишинде бинаны ичтен ве тыштан -- оймалы къапулары ве орьнекли заллары, аятларыны сейир этип, гранит ве мермерде ойма ясагъан бухара усталарнынъ ишлеринен тенъештирип оламады.
-- Эдинип ишленильген иш олса да, фахрий… Тюрклерге “Лугъатнынъ…” терен манасы ве дюльберлигини гъайрыдан ачмакъ, -- макътанчакълыкънен айтты Абу Сайид, эшине даа бир кере Бакугъа кельмекни намуслы ярышта енъгенини хатырлатып.
Чобан-заденинъ эвинедже трамвайдан трамвайгъа кечип отургъан вакъытта башкъа бир сёз айтылмады. Лев Толстой сокъагъы ве Нефтяниклер джаддеси бою джаяв кечтилер, не исе Кооперативная сокъгъына чыкътылар. Мында, къырмызы толадан къурулгъан балконларында Каспий елинде къуругъан чамашырлы эвде, экинджи къаттаки бешинджи мескенде къарарнен он йыл девамында Ругие ханым Абдулина иле тынч-муаббет Бекир Чобан-заде яшай эди.
Мердивенден котерильгенде, квартирадан фортепианода чалынгъан енгиль, чая нагъмени эшиттилер. Эшлер таныш къавереки къапу огюнде токътады, динълендилер.
-- Башындан башлаймыз! Сиз лекцияда дегильсинъиз, ойле эеджансыз сеснен йырламакъ олмаз да… Шенъ, чаялыкънен, бала хорындаки киби, -- эшиттилер олар Ругие ханымнынъ акъайыны опькелегенини… Бир кобелек уча-къона багъчаларда кезерди, эрылгъанлар, къарт замбакълар бу мелектен безерди…
– Ругие ханым Номан Челебиджиханнынъ «Кобелек» шиирине музыка язып, бала мектебинде чалмакъ ичюн чалыша… Эм де Бекир

агъаны онъа зиль тутып йырламакъны къач куньден берли зорлай.
-- Кедер этмейик… къаршыдаки багъчада отурайыкъ бираз…
Эвден чыкътылар, сокъакъ бою кезиндилер, букинистнинъ тюкянчыгъына кирдилер… Хабибнинъ къолунда джемидан корип, къарт букинист къолларынен ишмар этмеге башлады:
-- Ёкъ, ёкъ, шимдилик китапларны къабул этмеймиз… тек, эгер тери къабы ве алтын сувлу олса… раритет… он бешинджи асыргъа аит Низами Гянджеви…
Кери, эвге таба къайтаяткъанда, Абу Сайид:
-- Оджамызны Къырым асрети чекишитире… Тюневин бу нагъмеге Асие Акимова зиль тутты… Мында Къырымдан кельген студентлерден… Ругие ханым эви Бакуда окъугъан къырым генчлер иле толу олгъаныны севе… козь огюнде яшара, чокъ шакъа эте, куле… Чобан-заде явашчыкътан озь кабинетине кете, ишине далмагъа тырыша…
Шимди къапу артында сукюнет эди. Эшлер босагъада даа бираз турдылар. Хабиб Чобан-заденен корюшеджегинден эеджанланып, озюни зорнен тутты, къызаргъан бетинде тер тамчылары пейда олды…
Чанъ къакъылгъанына халаткъа сарынып, Чобан-заденинъ озю чыкъты. Муляйим кулюмсиреди. Хабиб оджасы оларнынъ Бухарадаки эвинде мусафир олгъанындан берли насыл денъишкенини бир кереден абайлады: талгъын козьлеринде эвельки чая къыгъылчымлары ёкъ, гурь сачларына чал тюшкен.
– Селям алейкум, оджа, – зорнен айтып олды Хабиб. Онынъ утангъаныны ве джурьатсызлыгъыны корип, эв саиби оны озюне чекти ве къучакълады.
– Ругие ханым, мусафирни къаршыла… Хабиб Гулям-заде кельди… – ярым адым кери чекилип, дикъкъатнен мусафирге бакъты ве макъуллеп, башыны къакъты:
– Эп ойлесинъ... аудиториянынъ биринджи сырасында музакере этмеге азыр олып отура techинъ… ве апансыздан, студентлерге хитап этмеге алышкъаны киби, “сиз” демеге кечти.
– Сизден хабер алдым... Эбет, эбет, ишинъизни окъурым… Озюнъиз не фикирдесинъиз? Мемнюсизми?
– Догърусыны айтсам, чокъ мемнюн дегилим, – икърар этти Хабиб: – Абдулла Кадырининъ услюп нагъмесини анълап оламайым… теренлиги менден къача...
– Я аятта не тура бересиз? – эшитильди Ругие ханымнынъ сеси, – Икметли субетлер бир фильджан къаве башында алып барыла... – Ве Хабибни къолундан алды, – Ойле япмасам, талебени оджасындан айырып оламам…
Енгиль юрип, квартира ичине озгъарды:
– Ода сизинъ маиетинъизде… Сабадан къаве ве къайгъана… Бекир агъа Бухара пилявыны пек макътады… Лякин бизде, теэссюф ки, – долма… Анджакъ о да иштаа къозгъата…
– Ругие ханым – йылдыз, – апансыздан къарышты субетке Абу Сайид, – театрде операнынъ етекчи йырджысы… Ромео иле дуэтте Джульеттаны иджра эткенде, бутюн Баку айретте къала… Ве, эв

саибесини даа зияде пиязламакъ ичюн, къошты: – Бугунь сизинъ къатынъызгъа котерильгенде, тесадуфен эшиттик, сизде бестекяр къабилиети де бар экен…
Ругие ханым къолуны саллады. Абу Сайиднинъ пиязындан дюльбер чертильген эльмачыкълы бетинде козьлери парылдап башлагъаны корюнсе де:
– Э, ойнамакъ киби, иште… Бекир агъанъызнынъ кейфини котермек ичюн. Сонъки вакъытта пек тюшкюн алда юре... – деди о, зариф арекетлернен сачларыны тюзетип. Къапуны ачты:
-- Хош кельдинъиз… Акъайым озь озьбек талебелери акъкъында чокъ икяе эте тургъан. Илимде тирнекли, бильгиге ынтылгъан, деп… хусусан сиз акъкъынъызда…
Абу Сайид кене сёзге киришти:
– Бекир агъа Озьбекистанда илим ве тасиль ичюн япкъаныны айтаджакъ олсакъ… тенъештирмеге ич де къоркъмам, онынъ фаалиети Исмаил бей Гаспринскийнинъкинден эксик дегиль… бизим айдынларымызнынъ фикири бу…
Хабиб бу макътавдан Чобан-заденинъ гурь къашлары чаткъаныны абайлады:
– Абу-Сайид, джаным, сен билесинъ де, арткъачнен къыймет кесильгенини ве тенъештирмелерни севмейим… Гаспралы тек къырымларгъа дегиль… озь фикирилерини, гъаелерини, языларыны ярымададан баягъы тыш, Туркистандан Тюркиегедже даркъатып, ирфан (просвещение, знание) кетирди… мен исе? Эгер сиз экинъизнинъ акъылынъызда меним ишлерим къалса, омюримни зая яшамадым, деп саярым… Иште, о къадар хассас (сентиментальный) да олмайыкъ…
Хабибни эски диван, маса ве орьме къолтукъ олгъан кичкене кошедеки одада ерлештирдилер. Чобан-заденинъ кабинетинден оданы индже дивар айыра эди. Онынъ ичюн Хабиб адымларыны ве оксюргенини, оджа башынен ишке далгъаныны ве та гедженинъ дер маалинде, къадыныны уянтмамакъ ичюн кене шу одада дивангъа ятып юкълагъаныны эшите тургъан. Бираз вакъыттан исе, сабагъа якъын къапусы астындаки арадан Хабибнинъ бурнуна къою пиширильген гузель къаве къокъусы ура эди.
Хабиб хатырлады: Чобан-заде Ташкентте, Бухарада – симитли пите, къаймакъ, алма, йымшакъ армут киби наджиз (скромный), сагълам аштан мемнюн, ич де ашкъа къуйпалангъан инсан дегиль эди.
Эвде де Ругие ханым акъайынынъ курьсемейджегини билип, чокъ назландырмай тургъан. Ондан гъайры, Мельпомена хызметчилерининъ чокъсу киби, оджакъ башында вакъыт кечирмеге севмей эди. Онынъ зариф къоллары тек санада сесине уйып, ишмар этмеге яратылгъан киби олып, ашханеде савутлар элинден къопкъанда, оджакъкъа авдарылгъанда, кабинетте китап башында вакъыт кечирген Чобан-задени къырылгъан чанакъ я да фильджан сесинден абдырата тургъан.
-- Чолпа, -- охшап айта эди акъайы, савут парчаларыны топлагъанда.
Саиплерни зорламамакъ ичюн Абу Сайид къайтмагъа ашыкъты:

– Достум Бакуны корьмеге, ялыдан кезмеге, денъиз авасындан нефес алмагъа истеген эди… “Тандыр” къавесини де зиярет этерик, долманынъ дадыны бакъарыкъ… Сонъ Ичери-шехернинъ сокъачыкъларындан кезерик… Хабиб, институт китапханесине бир сокъулса, илим ташыны кемирмеге башласа… Ичери-шехерде кезмеге вакъыт тапмаз…
– Кезин де келинъ, – къолтутты онъа Чобан-заде, къорантаны ашханеде невбеттеки парланаджакъ савуттан къуртармакъ чаресини тапкъанына къыймет кесерек, Ругие ханымгъа ифадели бакъты. – Ич бир университетте ойле китапхане ёкъ… Тюрк, арап, фарси тилинде эльязмалар топламы исе мен чалышкъан ич бир китапханеде ёкъ эди. Не Акъмесджитте, не Ташкентте, не де, эмир Тимурнынъ буйругъы иле эписи фатих этильген мемлекетлерден эльязмалар кетирильген Самаркъандда...

II
Бекир оджанынъ узерине Бакугъа ильк келишинде Хабиб эки ай китапханеден чыкъмады десенъ, оладжакъ. Саба эрте келип, китапхане яры гедже маалинде къапатылмагъандже, анда булуна эди. Учь кениш залда тынчлыкъ ве къынтавлы муит укюм сюре, тек арды-сыра орьнекли таванда ель къувгъан ельпазеден китап яки меджмуанынъ саифеси шытырдагъаны эшитиле тургъан.
Бухарадаки къачкъан эмирнинъ Аркъа сарайыны я да Калян медресесинкине ошагъан керем ешиль тюсте мермер орьнеклернен яраштырылгъан гянч диварлар да хусусий къынтавлы муитни ярата эдилер… Аюрлы (ажурный) маса лампасы ярыгъында китап я да меджмуалар тикими устюнден чалышкъан Хабиб кимерде янына яваштан келип токътагъан Чобан-задени бир кереден абайламай эди. Лекциялар арасында, аудиториянынъ шаматасындан болдургъан оджа мында сукюнеттен кейф алмагъа келе тургъан. Онынъ джаны эп тынчлыкъ, тескин (умиротворение) истей, бу, атта энъ къадимий Баку университети киби “бильги оджагъы”ны озь алына къалдырмагъан, теляшлы вакъытлар яраткъан кескин къабаатлавлар, топлашувларнынъ гъай-гъуйындан къачмагъа тырыша эди.
Макътавгъа къызгъанч олгъан Бекир агъа Хабибнинъ огюнде тургъан бир десте китапларны козьден кечиререк, юрек бере тургъан:
-- Сизинъ тирнеклигинъизни анъламакъ къыйын дегиль, достум… озюм де Будапештте студент олгъанымда ве университет китапханесине къатнамакъ рухсетини алгъанда, башта китап айырмай, не тапсам, оны менимсемеге тырыша эдим… урьметли оджам, шаркъшынас профессор Ньюла Немет незакетнен, фикирини манъа мусаллат этмейип, баш ёлумны косьтермегендже… Ондан сонъ ве чокъ йыллар девамында бу мевзуда чалышмакътам. Будапешт университети о заман тюрк шаркъшынаслыгъынынъ меркези сайыла эди. Меним, Къырымдан кельген студентнинъ устазлары арасында Дьюла Месарош, Игнац Кунош, Армин Вамбери, Лайош Лигети кибилери олды… -- Чобан-заденинъ сесинде Хабиб шу, Будапештте кечкен йыллар акъкъында хатырлавда теэссюф аэнкини эшите тургъан...

Китапхане къапатылгъан сонъ, Апшероннынъ къаранлыгъы иле толу, фенерлернинъ ярыгъындан зорнен корюнген сокъкълар бою къайткъан бухара мусафири, Кооперативнаядаки эвни ялынъыз озь сезгирлиги иле (интуиция) тапа эди.
Къулакъларында чынълагъан трамвайнынъ маден гъыйчылдысы, къапудан киргенинен, ятакъханеден эшитильген фортепианонынъ де назик, де котеринки давушларынен денъише тургъан.
Таныш олмагъан нагъме, амма Хабиб энди биле эди: опера театринде Октябрь инкъилябынынъ невбеттеки, он секизинджи йыллыгъына аджеле суретте музыкасыны Узеир Гаджибеков язгъан “Лейля ве Меджнун” саналаштырмасыны азырлайлар. Бу акъта эр бир трамвай дурагъында, фенер дирегинде асылгъан ренкли реклама плакатлары бильдире эди…
Ругие ханымгъа Лейлянынъ фаджиалы ролюни ишандылар. О, санагъа ильк чыкъаджакъ киби, пек эеджанлана, озюнден мемнюн олмагъанындан назлана, эвде кергин бир вазиет ярата ве оны къайгъыргъан акъайына да кедер эте, эсас ишинден дикъкъатыны чеке эди.
Кимерде Ругие ханымнынъ эеджаны юксек давушнен йырлагъанда пек къозгъай тургъан. О заман фортепианонынъ къапагъыны тарс этип къапата ве бутюн квартирагъа къычырып, Бекир агъаны ярдымгъа чагъыра эди.
Озюни начар ве имаесиз косьтермеге севген дюльбер къадын омюр аркъадашындан къарарнен йигирми йыл яш олып, атта яры гедже де акъайына раатланмагъа бермей, сабырлы динълейиджисине арияны сонъуна къадар динълеттире, кимерде исе онынънен берабер дуэт олып, Меджнун ариясыны йырлата тургъан.
Бекир агъа, къамбурайып, таягъына таянып фортепианонынъ четинден тура, сеси ярамай олгъаны ве музыкагъа истидатсызлыгъы ичюн озюни акъламагъа тырыша:
-- Не айтасыз шу, джаным, менден Меджнун олурмы?! Сес безлеримни зорласам, ярын, биринджи лекциядан сонъ институттан зенааткъа уймагъаным ичюн къуварлар… -- Ве, тамагъыны темизлеген киби, оксюрип, къычырыкъкъа ошагъан юксек давуш иле нота чыкъара эди.
Ругие ханым яры шакъа иле:
– Билем, Алла сизге не сес, не де къатты табиат берген. Кафедрадан къувсалар… янгъынсёндюриджи олып барырсынъыз… Апшеронда ермай къуллелерини сёндюрмеге… Меним пешимден юргенде эвленмезден эвель маджар ордусында хызмет эткенинъиз, немсе бомбасындан контузия олгъанынъыз акъкъында айта единъиз… атта ольдюрильген достунъыз ерине пулемёттан атмакъ меджбур олгъанынъызны… Яш эдим, садедиль. Сизге инана, акъикъий эр киши, деп белледим сизни… акъикъатта исе йымшакъ табиатлы зиялы олып чыкътынъыз, не сесинъиз бар, не музыкагъа къабилиетинъиз…
Бунъа Бекир агъа барыштырыджы сеснен джевап бере тургъан:
-- Джаным, опькелеменъиз: Алла не берген олса, о бар, не зияде -- не эксик. Истесенъиз, достум, догъаяткъан йылдыз Рашид Бейбутов иле

анълашайым… келир де, сизнен арияны йырлар -- эм бир дане дегиль, не къадар истесенъиз, усталыгъынъызны пекиткенинъиздже. Сиз синъирленгенинъизни анълайым -- единджи ноябрьде укюмет ложасында мындаки бутюн акимлер -- Багировдан башлап… отураджакълар… эм де сизинъ мухлисинъиз генерал Сумбатов иле. -- Ругие ханымны тынчландырмагъа тырыша тургъан акъайы, къолундан тутып.
Озюни санки Олимп устюнде дуйгъан опера перисининъ фикириндже, опера ве балетке етеджек дигер музыка жанрлары ёкъ эди. Онынъ ичюн сокъакъларда ве базарларда белли олгъан Бейбутовгъа скептик мунасебетте эди. Рашиднинъ мухлислери исе, яшы-къарты гедже-куньдюз, иште ве окъуш тенеффюслеринде шенъ “Аршин мал алан”нынъ нагъмесини тильден тюшюрмей тургъанлар.
-- Ёкъ, -- озь назыны къадынджасына ифаде эте эди Ругие ханым, -- Рашид манъа тенъ дегиль… Сиз -- чюрюк зиялы, акъылынъызны башынъызгъа топланъыз да, озюнъизни ашкъ атешинде янгъан Меджнун киби ис этинъиз.
-- Айды, -- разы ола эди Бекир агъа, -- Навои ве Низамининъ шиириети акъкъында бедава язмагъан экеним… мына керек олды… -- Ве юксек нотаны аладжакъ олып… -- Екянем… Куньдюзимни гедже асрети сарды… Козь яш олып юрегим ириди…
– Янълыш йырлайсыз! -- Ругие ханым ачувланып, фортепианонынъ къапагъыны тарс этип къапата ве тура эди…
Лаф-лафтан анълашылмамазлыкъ бири-бирини севген рефикълернинъ оюнына чевириле тургъан.
-- Манъа зияде Топегёз ролю келишир эди… онынъ Софоклнынъ персонажы Полифен иле бес-бедава къыясламайлар. Разы олунъ, джаным, сизинъ йымшакъ табиатлы зиялынъыз зенаатдашлары арасындан, атта башта манъа оджа деп, сонъ саткъан душманларнынъ сычан къармалавларына къулакъ асмай…
Апай-акъай бираз тынчланмакъ ичюн дивангъа отургъан сонъ Бекир агъада дигер бир гъае пейда олды.
-- Джаным, Узеир иле лаф этип бакъынъыз… бельки, онда Деде Коркъуткъа музыка язмакъ авеси олур… Аджайип къараманий драма! Урузны ойнамагъа ве сизинъ паклигинъизни ве исметлигинъизни яман тиллерден къорчалап, джефакяр олюмнен ольмеге азырым. Мен беллесем, Гаджибеков сизге, о консерваторияда окъуткъан энъ эйи талебесине ред джевабы бермез.
– Хм! – Ругие ханым бундан къанаатленмейип, омузларыны ойнатты, – сизинъ бу джефакяр олюм акъкъында сёзлеринъизни ич де бегенмейим, сонъки вакъытта бу акъта чокъ айтмагъа башладынъыз…
Чобан-заде башыны тёбен алды, амма озюне тез келип, апайына гонъюль бериджи кулюмсиреди.
– Эм де, умумен алгъанда, – девам этти Ругие ханым, хошнутсыз мевзудан иракъ олмагъа истеп, – Гаджибеков Деде Къоркъуттан авесленмез.
– Не ичюн? Бу айретлендириджи бир мевзу да…

– Разы олмаз, якъында театримизге Наркомпростан насылдыр вазифедар мемур кельген эди ве бизим репертуарымыздан къанаатленмегенини айтты. Санада тек шимдики шанлы куньлерден алып кеткен эскилик бар эмиш, мырзаларнен кулакларны косьтерип, чешит тюрлю зиянкярларнен, буржуа миллетчилернен, ишчи ве кой яшларны ябанджы гъаелернен толдургъан эски сыфаттаки профессорларнен курешини косьтермек керек экенмиз… ойле бир ресмий тарзда лафлар юрсетти…
-- Ан-на-а…, – девамлы созып айтты Бекир агъа, – олар башкъаджа япып оламайлар… гъарип, гъарип бизим тилимиз… Янгъынсёндюриджиликке авушмакъ тамам вакъыт кельди, -- къошты о истизанен.
Озь ханесинде чалышкъан Хабибге апай-акъай арасында олгъан субетнинъ тек айры ибарелери эшитиле эди. Оджанынъ кабинетине о тек чагъырылгъан вакъытта, буюк мукъайтлыкъ ве сайгъынен кире тургъан. Оджасы тосат-тосат о, китапханеде насыл ишлер беджергенини бильмек истей эди.
 Дикъкъатны алмасын, деп, спартан шекильде донатылгъан кабинетте арткъач шейлер ёкъ эди. Будапештни анъдыргъан мемлекетлери маджар тилинде язылгъан глобус тургъан язы масасы. Пенджереден сол тарафтан черчиведе бираз къараргъан къоранта фоторесими: диванда сербест отурышта чобан къалпакъта Бекир агъанынъ бабасы Ваап агъа. Ондан Бекир агъа ачыкъ раат бакъышны, кенъ омузларны ве кучьлю ишчи колларыны мирас алгъан. Акъайы янында яшлыгъында дюльбер олгъаны корюнген орта яшлы, наджиз, сагъ къолундан чечекли шал атлаткъан ве фес кийген къадын -- кабинет саибининъ анасы. Ашагъыда фоторесимнинъ черчивесинде тырачлыкънен, сулялесине садыкълыкъ анты киби Бекир агъанынъ къолунен чыкъралгъан язы:
“Не мырза бар союмда, не айтувлы бир бай,
Бабам бир чобан, анам Зайдабай!”…
Къоранта ресиминден бираз сагъджа кабинетнинъ босагъасындан атлагъанынънен козьге чарпкъан чешит ренкли Кубачи устанынъ буюк табагъы. Устюнде Эльбрус этегинде тургъан атлы. Бу Кавказгъа баргъан экспедициядан хатире эди. Чобан-заде анда дагълыларнынъ тилини теткъикъ эткен, хавфлы ёллардан юрип, аулдан аулгъа кечип, ерли фольклор -- Дагъыстан, Чеченистан, Шималий Осетиянынъ тюрктилли къумыкъларнынъ тюркю, эфсанелери, аталар сёзлерини огренген эди…
Истемеден эшиткен апай-акъай арасында олгъан субетлер, чешит маналар тапып олюмни анъгъан акъайына япылгъан опькелев Хабибде оджасы ичюн теляш догъура тургъан. Эписинден зияде мусафирге эфенди айткъан:
– Гъарип бизим тилимиз… Янгъынсёндюриджиликке авушмакъ тамам вакъты кельди… -- сёзлери тесир этти.
Шакъанен айтылгъан сёзлер олса да, эр бир шакъада догъру лаф бар дегенлери киби…

Ичинде алевленген теляштан къуртулмакъ ичюн кабинет саибинен оны, сийрек китаплар топламындан гъайры китапханеде эеджанландыргъан меселенен болюшмеге ашыкъты:
-- Окъув залында ерли дюльбер студент къызлар о къадар чокъ экен, догърусыны айтсам, кимерде меселем устюнде акъыл топлап отурмакъ зор келе… сиз лекциялардан сонъ Ташкенттеки студент къызларнен оюн тёгерегинде ойнагъанынъызны хатырладым… бесебелли, мында да талебелеринъиз, оларны «Джейрани», «Лалэ», «Бяневше» оюнларына давет эткенинъизде айретленедирлер.
-- Бу хаста аягъымнен насыл оюн олсун… акъсасанъ -- устюнъден кулерлер. -- Оджанынъ талгъын козьлеринде шенъ къыгъылчымлар пейда олды… къолу озю масадаки глобускъа узанды… шар негизи этрафында бир, эки айланды. Эм де санки къан тёкюльген, къою къырмызы боянен бельгиленген Къырым ярымадасы олгъан тарафынен чевирильди.
Буюк бир дикъкъатнен, козьлеринде эеджаннен ватанынынъ чевре сызыгъына (очертание) бакъып къалды. Чобан-заде хаялында сынъырсыз чёльни, озюни кер (каурая) ат устюнде къойларны сувармагъа кеткенини тасавур этти… Сесинде асретлик иле:
-- Меним лялем анда, чёльде, дигер солукъкъан чечеклер арасында джоюлып къалды… басиретли (дальновидный, провидец) Номан Челеби киби бунда инсан фаджиасыны корьди. Джан сыкъыджы фельсефелерсиз.
Апансыздан айткъаныны исбатлап, Челебининъ “Сары тюльпан” шииринден сатырларны окъуды…

-- Ильк баарьни мужделеген сары тюльпан.
Бари бойле солмасайдынъ ич бир заман.
Гузель ёсма гоньдженъ иле эндамынъны
Эр кунь север, опер эдим сайгъыларман.
Гонълюмизни хошландырдынъ, сары тюльпан.
Мен де сени эльден, ельден къыскъанман.
Узакълардан, коктен, ерден чокъ суемен,
Кунешлернинъ йылдызларнынъ козю яман.
Сары тюльпан, багъчамызны шенълердирдинь,
Пек аз заман къырыкъ гонълюм эглендирдинъ,
Ярын сен де къырыладжакъ, оледжексинъ,
Оледжексенъ, бу джихангъа ничюн кельдинъ…

Онынъ сесиндеки аэнк Хабибни ойле пек тесирлендирди ки, сукюнет укюмсюрген сонъ биле бир сёз айтамады, козюне толгъан козьяшлардан богъазыны томарчыкъ тыкъаткъан киби олды.
– Оджам, сиз Челебини биле эдинъизми?
Бекир агъа бир кереден джевап бермеди, масада олгъан насылдыр кягъытларны синъирли саифеледи, кабинет бою адымлады.
-- Эбет… -- къыскъадан деди о, пенджереге бакъып. -- Къырымны он секиз сенеси къаплагъан къызыл боранда къабаатсыз эляк олды. -- Ве “къызыл боран” мевзусында башкъа лаф этмеге истемейип, отурды.

-- Он секиздеми? -- тюшюнджеге далып, текрарлады Хабиб, онынъ мийинде апансыздан къыяслав пейда олды… шашыладжакъ шей! Тамам шу он секиз сенеси сиз “Тувгъан тиль” шиирини яздынъыз… Бу шиирни китапханеде олгъан сизинъ шиирлер джыйынтыгъынъызда таптым… О заман сиз Будапештте окъуй эдинъиз…
Чобан-заденинъ козьлери джыллы олды, санки насылдыр агъыр, къальбини сыкъкъан бир шей оны бошаштырды.
– Э, о заман мен йигирми беш яшында эдим… тамам сенинъ шимдики яшынъ, достум, -- деди оджа.
– Йигирми бешТе! Гениаль! – Эеджанлы Хабиб не ичюндир къапугъа таба адымлады, амма бираздан, озюне кельген киби олып, маса янына къайтты. -- Сизинъ джанынъыз агъырмазмы… «Тувгъан тиль»ден ойле бир тесирлендим ки, башындаки сатырлардан сонъкисинедже… джесаретленди де… бельки, къаба олды, талебеджесине… терджиме эттим, -- эеджанындан сеси токътап-токъатап, анълатмагъа башлады Хабиб. – Изин берсенъиз, терджимесини окъуйым...
– Къана-къана, пек меракълы, – яры шакъанен деди Чобан-заде. – Мен сизге теклиф эткен Шпенглернинъ «Авропанынъ сонъу» ишини огренмек ерине! – Ве, апансыздан къапуны ачып, апайыны чагъырды:
-- Ругие ханым, тюневин, сизинъ баскъынъыз иле бизде музыка акъшамы олгъан эди, бугунь исе, аваленъизге -- шиириет акъшамы...
Ругие ханым, къолларыны ашхане оглюгине ашыкъчанлыкънен сюртип, кабинетнинъ босагъасындан енгиль юрюшнен атлады:
– Авеслендириджи... бу оджакъ башында кулинария акъшамындан меракълыджадыр.
– Эбет, бунда шубе бармы? – Онъа уйып, джевап берди акъайы. – Сизден, бу акъшамнынъ программасы боюнджа, айдын, артистик сыфатта, гъает буюк ифаденен «Тувгъан тиль»нинъ иджрасы талап этиле. Эм шашыртманъыз, муэллифи Шекспир де дегиль, Пушкин де дегиль… муэллифи юкъарыда анъылгъан деалардан баягъы наджиз бир адам. Лютфен… сизден сонъ исе Гулям-заде озь терджимесини окъуйджакъ...
Ругие ханым, эеджан косьтермейип, элесленмеге тырышып, маса четинден турды…
– Хатырланъыз,– юрек берди онъа акъайы. – Сиз музыкагъа чевиреджек шиир олмады я. Башындан огюни алмакъ истесем де...
Ругие ханым къолларыны коксюнде хачлады, акъ джигерлерини авагъа толдурып, яваштан башлады:
– Сени мен Къырымда, Къазанда таптым,
Джюрегим къайнагъан, ташкъанда таптым,
О музыкада киби шиирнинъ давуш аэнкини, везинини сынап бакъы ве, язгъаныны гъайрыдан яшап кельген акъайынынъ назары астында енгиль ве аэнкли девам этти:
– Джат эльде мугъайып, аджынып джургенде,
Умютим, хаялым шай тюшип джургенде,
Мойнынъа сарылдым дертимни айтып.
Бир гузель сёзинъмен озиме къайтып...

Сиирли (чарующий)сес Хабибни сарып алды. Озю бунъа эмиет бермейип, шиирнинъ эр бир сёзюни ялынъыз дудакъларынен текрарлады...
-- Бир гузель сёзинъмен озиме къайтып...
Джырларынъ болмаса, маненъ болмаса,
«Джурт» деген сёзинъмен джурек толмаса…
Сеске берилип, санки сиирли сес артындан чеккен киби, Ругие ханым масанынъ де бир тарафындан, де дигер тарафындан турып, апансыздан токътады. Санки оны, садедже динълейиджи олмагъа даянмагъан акъайынынъ къарыкъ сеси везинден урды.
– Ах, насыл джурермен гъурбет якъларда, – эеджанланып деди оджа ве рефикъасыны шиирий дуэтке давет этип, ишмар япты...
– Танышсыз-билишсиз, ят сокъакъларда.
Бильмиймен, тюркми, татармы адынъ,
Ругие ханым акъайынынъ сесине уйгъанынен экевлешип айттылар:
Бек яман татлысынъ - Танърыдан тадынь,
Тюркде, татарда сенинъ сёзлеринъ…
Бекир агъа енгильден башыны саллап, талебесини де къошулмагъа давет этти. Оджа утангъан Хабибни омузларындан къучакълады. О, исе даа пишкин олмагъан, огълан бала сесинен къошулып, трио яратты:
– Экиси эки чифт мунълы козлеринъ…
Виана огюнде, къазакъ ичинде,
Барабар джырладыкъ Хинлерде, Чинде...
Анъласын бир, сени душман да сюер.
Бир джаныкъ сёзинъмен джуреги ийер...
Истиймен озинъни эр якъта корьмек…
Эр ерде инджинъден дестанлар орьмек...
Къушларгъа къашкъыргъа уйретсем сени…
Къальбининъ энъ терен теллери къозгъалгъан Хабиб трио дуйдурылмайып дагъылгъаныны сезмеди. Бекир агъанынъ ишмары иле Ругие ханым сусты ве шиирнинъ эр бир сатырыны гъайретнен сёйлеген Хабибнинъ тель киби тартылгъан сеси аэнкини динълеп къалды:
– Сен болсанъ оксюзнинъ гонълюнден сюйгени…
Джамиге, михрапкъа сарайгъа кирсенъ,
Денъизлер, чёллернинъ четине ирсенъ...
Сенинъмен душмангъа ярлыкълар язсам,
Къарувлы сёзинъмен гонълюни къазсам...
Къабримде мелеклер соргъу сораса,
Азраиль тилимни бинъ кере тораса.
«Озъ тувгъан тилимде айт магъа» - дермен.
Озъ тувгъан тилимде джырлап олермен...
Гонълюмни къайгъылар кемирип тургъанда,
Халкъымнынъ тынышсыз йылдызы ургъанда,
ТУВГЪАН ТИЛЬ - башкъасы акълыма кельмий.
Бир буюк сырымсынъ душманлар бильмий...

Хабиб сусты ве тек шу дакъкъасы апай-акъай диванда отурып, онынъ айретли ифадесини дикъкъатнен динълегенлерини анълады. Шашмалап ве утанып:
– Эфенди?! – деди о тааджипнен.
– Офарин! Шаане! Пек темиз тильде айттынъыз, догърумы, ханым? Ругие ханым джевап ерине эеджанлы ве гурьдели эльчырпты…
– Мен эминим, терджимеси де тамам ойле аджайип… Хайырлайым… Бекир Ваапович, дикъкъат…

III
Къыт студент стипендиясына, эбет, Ичери-шехернинъ энъ айтувлы турист нокътасы олгъан “Тандыр” къавесинде байрам япылмаз. Бунъа бакъмадан, киногъа бармакътан, дигер эгленджелерден икътисат этселер, Абу Сайид ве Хабиб, узакътан долма къокъусыны алып, «Тандыр»да маса башына кече эдилер.
Таныш аякъчы – мераметли шишман Мехмет оларны муляйим тебессюм иле къаршылай эди.
Абу Сайид, оны достчасына омузындан таптап, эр сефер бир ибарени айта тургъан:
– Нэ вар, нэ йох, Мехметбей.
Бу сефер де Мехмет, чанакъ-чёльмекни чевикликнен донатып, зораки кулюмсиреди.
– Шэраб…Озьбек вэ азербайжан халгларыны достлугу саглыгына! -- достане чертип алды Абу Сайид Мехметнинъ къолуны. Обири хошнутлыкънен башыны къакъты ве сымарышны эда этмеге ашыкъты. Абу Сайид исе Хабибге анълатты:
– Азерилер джумерт софралар сымарлагъанларны севелер… бизим софрамыз бугунь берекетли оладжакъ, деп беллесин… Билесинъми, мен Бакугъа ильк кельген йылым Бекир агъамызнен мында сыкъ-сыкъ келе тургъанмыз… Лякин сонъки вакъытта экимлер Бекир агъама ашкъазаны агъыргъаны себебинден диета тутмагъа тевсие этелер, Кисловодск сувларына барып кельмеге… Чобан-задени корьсе, Мехмет бир кереден чапып келе, букюлип, селям бере тургъан: «Селям, эфенди... мусаллат этип, сагълыгъы акъкъында баягъы вакъыт сораштыра, еписи сой-акърабасыны анъа, ойле бир гъайрет эте эди ки, санки еписини шахсен биле: -- Къыйметли эшинъизнинъ сагълыгъы насыл, икметли бабанъыз сагъ-селяметми, я иманлы мусульман ананъызнынъ?”. Иште...
Хабиб, тепсидеки орьнеклерге бакъып, къайгъынен деди:
– Бекир агъанынъ сонъки вакъыттаки кейфи мени раатсызлай… сыкъ-сыкъ гонълю къырыкъ юре… буны Ругие ханым да сезди,.. Олюм акъкъында айта… Санки мен Ташкентте бильген оптимист, джошкъун, омюрсевер агъамызны денъиштиргенлер.   Абу Сайиднинъ мезекли (насмешливый) кейфи денъишти, о бир кереден джиддийлешти:
– Бекир агъа ичюн сонъки эки-учь йыл чешит огъурсызлыкъларнен пек къайгъылы олды… агъыр, пек агъыр… башкъасы олса, чокътан йыкъылыр эди… Дарбе артындан дарбе… эм де еписи дарбелер Къырымдан. Пек хырпалай, юрегинде яра ача… Насылдыр “Енъи

дюнья” газетчиги эр бир санда профессорны фитнелей… пантюкист, миллетчи, миллифиркъаджы -- бакъса, насыл сёз уйдургъанлар! -- экен эмиш. Совет акимиетине тек тильде садыкъ эмиш, -- Абу Сайид, чевре-четке бакъынып, Хабибнинъ къулагъына эгильди. – Ондан сонъ кене шу «Енъи дюнья», замангъа коре, эр шейге “халкъ сеси”, деген ад берип, Керич маден заводы эмекдарларынынъ беянатыны дердж эткен -- шунъа бакъ -- эмекдар халкъ -- эписи ишчилер къырымтатар… Анда тек нелер ёкъ… Миллетчиликте, сиясий экикъоллукъта къабаатлав… Ондан сонъ бу газет сачмалавы чагъырувнен екюнлене, шимди киби, сёзме-сёз акъылымда къалды -- «Девлет маден заводынынъ ишчи татарлары совет акимиетининъ аит органларына мураджаатта булунып, Чобан-задени профессор унванындан марум этмекни талап этелер”. Дуясынъмы, завод парткомынынъ канцелярия услюбини?! Санки яры ач яшагъан ишчилер маден оджакъларынынъ сыджагъындан зияде сиясий экикъоллулардан чыкъкъан миллетчиликнинъ ёкъ этиджи сыджагъыны зияде корелер… Къырым эмекдарларынынъ “Баку ишчиси” газетинде басылгъан даа бир мектюплеринде -- профессор унванындан марум этмек ве Баку институтындан, озь къысметини озю тапсын деп, къувмакъ меселесини къойдылар…

Хабиб, эшиткенинден шашып, ашкъа къулакъ асмай, огге берилип, къатып къалды.

– Бу эмекдарларнынъ зурна сеси киби давушлы хоры, антик фаджиасында киби,аилевий огъурсызлыкъларнен бир кельгени де тесадуфен дегиль… къайдандыр бильмем, чокъ йыллар сусып тургъан эфендининъ биринджи къарысы Диляра Булгакова башыны котерди… О, Хатидже Булгакова алякъалы Кирпаковский князларынен сойлукъта олгъан Исмаил мырзанынъ асыллы сюлялесинден ола экен. Бизим заманымызда, адет узьре, аякъ бити башкъа минди дегиль де, баштан аякъкъа тюшти, десенъ оладжакъ, -- аджджы кульди Абу Сайид. – Дуясынъмы, профессор унванындан марум этмек, институттан къувмакъ, фитнелемек, ашарламакъ истегенде, эмекдар халкънен князь асыллы задекянлар насыл бирлеше экен?.. Иште... – Абу Сайид богъазыны чайкъамакъ ичюн фильджандан шербет ичти, дикъкъатлы Мехмет исе сувугъан долмаларны алып кетип, ашханеден сыджакъ союны кетирди.

-- Иште, ана шу къадынчыкъ, яш Ругие ханымгъа куньлеп, бутюн ачувыны Бекир агъанынъ башына ягъдырды… Олян, къартайгъан, ташлангъан апайлар куньджюликтен пек къоркъунчлы ола экенлер! Буны акълынъда тут, достум…

-- Озьбек къадынлары юваш, -- деди Хабиб.

-- Ан-на-а, ювашларны атешке де, сувгъа да ёлламакъ мумкюн. Бунынъ ичюн партком бар… Диляра иле алекетлерни, Кооперативнаядаки эвине баргъанымда, мен де корьдим… Бекир агъанен эвлиликте оларнынъ Мустафа деген огъуллары олгъан. Диляра иле айырылышкъан сонъ Мустафа бабасыны пек севгенини корип, Бекир агъа оны янына алды… Диляра махкеме вастасынен огълуны озюне къайтарды… Лякин бундан сонъ энъ ашша ве Бекир агъа ичюн агъыр заман башланды… Диляра Къарасувбазарда къолум-

къомшудан юрип, оны фитнелей, къаргъай эди… баласыны не маневий, не малиевий джеэттен теминлемей, деп акъаретледи… къавгъаджы институт ректорына, атта Багировгъа мектюплер яза башлады. Онынъ арекетлери нетиджесинде “Баку ишчиси”нде фельетон басылды… Иште, бойле! Бу да етишмегени киби, Бекир агъанынъ сагълыгъына къыз къардашы Зелиха Чобан-заде иле вакъиа тесир этти. Къырымдаки душманлары Зелиханы агъасына фитне атмагъа, ерли газетлерде алып барылгъан гъарезкяр (злобный) кампаниягъа къошулмагъа меджбур этеджек олдылар.
Зелиха ханым, акъылымда, бир къач кере агъасына келип кеткен эди… эеджаннен аякътан башкъа минген битке ошагъан къызыл профессорлар, келирли ерлерни алгъан сонъ, нелер япкъанларыны, оджалар арасында ишанчсызларны къыдырып тапып, укюмдарларнынъ чанакъяларлары олгъанларыны икяе этти… Бу джедвельге о да тюшкен, Къарасувбазар мектебинден къувгъанлар… Маскъаралыкъ!
Софра янына дуйдурмайып кельген Мехмет “Тандыр”нынъ даимий муштерилери ойле де татмагъан ве энди сувугъан долманы алып кетип, сыджакъ союны кетирди. Бурунларына нане ве кескин бахарат къокъусы урды. Абу Сайид тепсиге къолуны узатты, амма къолундаки къашыкънен кене къатып къалды.
-- Зелиха ханым агъасынен эм корюништен ошайлар. Табиатлары да оларгъа Ваап агъадан кечкен -- садедиль, джесюр ве тирнекли. Къардашы агъасында мусафирликте олгъанда Ругие ханым иле Зелиха ханым бири-бирине урьметнен бакъа, муляйим лаф эте эдилер. Лякин табиатлары эм де саалары чешит-чешит олгъаныньданмы, араларында насылдыр кергинлик дуюлды… Зелиха ханым агъасынынъ апайы оны яхшы бакъмай, деп тюшюнгендир… акъикъий къырым къадыны киби дегиль -- вакътында ашатмаз, охшамаз, джанына мельем олмаз. Лякин бу бош шей -- апайларнынъ табиаты ойле! -- саллады къолуны икяеджи ве апансыздан, болдурткъан яман хаберлер ве Бекир агъанынъ хасталыгъандан тыш, бир шенълендириджи шейни хатырлады.
-- Достум, къаранлыкъ куньлер арасында кунеш нуру да йылтырады… эфендимизни къыздыргъан ве умют берген бир хабер -- Чобан-задени Париж лингвистик джемиетининъ азасы оларакъ сайладылар, дюньяда энъ белли тюркшынаслар Армин Вамбери, Игнац Гольдцингер, Дьюла Немет, Радлов Василий Васильевич кибилер сырасына кечти. Махмуд Къашгъарлынынъ улу ишини азербайджан тилине терджиме этмеге башлагъанымда тамам оларнынъ китапларындан файдаландым… апансыздан, тепсини четке чекип, шапылдады ве къычырды:
– Браво! Машаллах! Буюкбурун Париж биле къазанчларыны таныгъан Бекир Чобан-задеге шан-шуретлер!
Ойле шаматалы къуванчны беклемеген «Тандыр»нынъ даимий муштерилери шашып, оларнынъ софрасына таба чевирилип бакътылар. Хабиб исе семетдешини омузларындан къучакълап, къалпагъыны сыйпады.

Къычракълав ве шапылдыны эшитип, шашмалагъан Мехмет чапып кельди. Онынъ шашкъын козьлери, яры ачыкъ агъызы: “Даа бир шейлер сымарлайджакъсызмы?”, -- деп сорагъандай эди.

IV

Семетдешлер “Тандыр”дан чыкъкъанынен, Абу Сайид Хабибнинъ къайгъылы сымасына бакъып, о бир ерге ашыкъкъаныны анълады.
-- Къайда я огъурлар?
Хабиб индемейип, джебинден дёрт букленген кягъытчыкъны чыкъарып косьтерди. Онда онынъ къолунен язы бар эди: “Бугунь, 26-сентябрьге вазифе”. Абу Сайид джедвельни козьден кечирди:
-- Эбет… Бекир Чобан-заде “Элифбе бирлиги сингармонизм ве фонетика мисаллери”, «Кизил Узбекистон» газети, 1928 сенеси 18-январь саны. Анъладым, институт китапханесине ёл алдынъмы -- “китап къурту”…
“Китап къурту”, бу профессорнынъ вазифеси дегендай, омузларыны сыкъты ве тылсымлы кельген «сингармонизм, сингармонизм» сёзюни текрарлай берип, трамвай дурагъына чапып, кетеяткъан накълиеге секирип минмеге етиштирди, пенджересинден эшине къолуны саллады.
Хабиб биле эди: шу базар акъшамы Чобан-заденинъ эвине семетдешлери -- чешит вакъытларда, Бекир агъанынъ пешине тюшип, Бакугъа авушкъан къырым оджалары ве студентлери келеджеклер. Мусафир толу эвде Къырымнынъ такъдири, шенъ шакъалар, кулькю, энъ муими исе ана тилинде субетлер оладжакъ. Бойле вакъытларда эв саиби огде белли олмагъан торс келеджекни мужделеген къарышыкъ куньлерден бираз раатлана эди…
Ругие ханым да ильхамлангъанындан о яш мусафирлер кельмесине къувангъаны дуюла эди. Мытлакъа фортепиано чала, бири-бири артындан чевик пармакълары астындан «Той олсун Гунеш» йырынынъ шенъ, «Ильхам» оюнынынъ къыгъылчымлы давушлары чыкъа тургъан… Догъмуш къырым нагъмелеринден рухланып, мусафирлер чифт-чифт тар фезада оюн тёшей, бири-бирининъ аякъларыны баса ве дакъкъа сайын афу сорай эдилер…
Эбет, энъ истенильген кавалер эв саиби эди. Агъыргъан аягъына къулакъ асмайып, Бекир агъа, даветни къабул этерек, незакетли баш эге, оюн чифти исе севингенинден къызарып, оюн тёшей. Тамам Ташкент студентлери невбетке тизилип, бойле кавалернинъ дикъкъатыны озю ичюн буюк шан, деп сайгъан вакъытларыны анъдыра эди…
“Э, йыллар, йыллар. – Кокюс кечирди Хабиб, диваргъа ясланып ве эки козюни оджасындан алмайып… Онынъ назары ойнагъанлар арасында гурь сачлары шенъ, садедиль чересине ярашкъан коккозь къызны абайлады. Ойнагъанлардан бири онъа чевирилип:
– Асие, Асие, джошкъунлыджа ол, хафифче…
Асие… Бу дакъкъадан Хабиб оюн тёшеген къыздан козь алмады. Шенълененгенлернинъ сыкъ даиресинде о тек онъа бакъты. Апансыздан Асие янъгъыз тургъан бухаралынен козь чатышты.

Ойнагъанлар ортасындан чыкъып, утанчакъ Хабиб янына барды ве къолуны узатып, оюнгъа къошулмагъа давет этти.
Хабиб къызны белинден тутып, абдалджа аягъына басты, амма Асие буны дуймагъандай озюни алып барды… Олар ильк дакъкъалардан бири-бирине мейиль бергенлерини сезип турдылар...
Апансыздан фортепианонынъ къапагъы пат этип къапалды. Ругие ханым шакъанен деди:
-- Алидженап эфендилернинъ ич бириси мени оюн даиресине давет эткени ёкъ… акъайчыгъым исе, яшларнынъ дикъкъатындан акъылыны алдырып, меним тарафыма бакъмады биле. Асиеге хитап этти:
-- Ашханеге! Мусафирлерге къаве пиширмеге…
Ругие ханымнынъ агъызындан чыкъкъан бу сёзлерни дагъылмакъ вакъты кельди, деп анъламакъ мумкюн эди. Бекир агъа невбеттеки агъыр кунни дегерли къаршыламакъ ичюн юкъугъа тоймакъ керек… Мусафирлер къайда ким ер тапты -- килимге, тёшемеге, пенджере тахтасына отурдылар… Хабиб оларнынъ оюн ве къаведен къызаргъан бетлерине бакъып, элемнен тюшюнди: олар иле бу мусафирчен эвде даа не вакъыт корюшмек къысмет оладжакъ экен -- бир йылданмы... ёкъсам, эки йылданмы? Асие Акимованен, бири-бирине эгизлер киби ошагъан агъа-къардаш Асан ве Решад Рефатовларнен… эр ерде озюнен къабында кеманесини къамбур киби ташыгъан консерватория студенти Омер Куркчи иле…
Бакуда чалышмакъ ичюн айырылгъан эки ай энди екюнлене эди. Огде догъмуш эви, Бухара беклей…
Хабиб биле эди: Къырымдан, эфендининъ семетдешлери эр сефер кельгенде, кетеджекте озю ичюн бир файдалы фикир эшитмек, сырлы, сонъуна къадар огренильмеген ве анълашылмагъан, лякин гонъюллерине ойле якъын олгъан ватанлары акъкъында бильгилерини арттырмакъ истей эдилер.
Бугунь иджра этильген оюнларнынъ тылсымлы манасыны ачыкълагъандай, Бекир агъа, энди сувугъан къаведен бир ютум ичип, айтты:
-- Эминликнен айта билем, бизим койлерде фольклор нумюнелерини топлагъанымызда… къырымтатар халкъ назмиети, оюнлар -- буны Василий Васильевич Радлов да къайд этти -- тюрк дюньясында энъ терен, пак ве пишкиндир… Сиз билесиз, чешит тюрк леходжелери арасында пек аз фаркъ бардыр… Бу тюркю къырымтатарларнынъ олгъаныны, къайда чалынса да -- Къашгъарда я да Урумчиде, дюньянынъ обир кошесинде, онынъ ритми, хусусий мелодикасындан атта бала анълар… -- Бекир агъа, Асие онынъ сёзлерини язгъаныны абайлап, сусты. Апансыздан козьлеринде чаялыкъ къыгъылчымлары йылтырады. О, Истанбулда -- Босфор ялысында кечирген студентлик деврини хатырлады: -- Биз ким олсакъ да -- озьбек, къазах, къырым, къазанлы, сибирь татарлары – чешит байрам ве тантаналы тедбирлерде озь тюркюлеримизни берабер йырлай тургъанмыз, чюнки олар эпимизге анълайышлы ве якъын эдилер. Меним унутылмаз оджам Армин Вамбери озь “Тюрк ыркъы” эсеринде язгъаны киби, шиир къурумында ве везинде бизим тилимиз маджар

халкъ музыка иджадына шашыладжакъ киби якъынлыгъы бар…. Бу якъынлыкъ озь тамырларыны тюрк дюньясындан баягъы четке чыкъарып бизим медениетимизни эм шаркъ, эм де Авропа иле багълай…

Экинджи къысым

I

Бинъ докъуз юз отуз единджи сенесининъ бир аязлы сабасы бизим тикбаш бухаралы кене чагъыргъан Каспийнинъ ялысына ёл алды… Вагон пенджересинде корюнген манзарадан тарсыкъып, янъгъызлыкъ ве къорувсызлыкъ дуйгъусыны къозгъагъан къазах чёллерининъ джансызлыгъындан болдурып, Хабиб Гулям-заде Семипалатинсккедже аман-аман бутюн ёлны юкълап кечирди.
Не ашагъыдаки ерде ач сабийнинъ агълавы, не ярысархош картаджыларнынъ сеслери, не къалп ракъы (подделка, палёная водка) къокъусыны даркъаткъан стаканларнынъ тыныкъ давушы онынъ агъыр, тосат-тосат эсини джойгъан хастанынъ юкъусына ошагъан юкъусыны бозып олды...
Сыкъ-сыкъ токътагъан тренге Оренбургда, Бузулукъта, вагондан вагонгъа кечип, пишкен йымырта, къартоп, тузлу хыяр теклиф эткен станциялардаки шаматалы сатыджылар биле бу юкъуны айындырамай эди…
Рязаньда токътамаздан эвель вагон сарсылды. Хабиб уянды, пенджерени ачты. Бурнуна куюк, къырмызлангъандже къабугъы сыдырылгъан акъкъайынларнынъ къуру япракъларынынъ къокъусы урды -- кузь сувугъы келеджегининъ беяны…
Перронда Хабиб синъирли-синъирли тютюн ичип, чевре-четке бакъынгъан кишини абайлады. Эм бир кереден шу бельгисиз адамны хатырлап, истемеден эгильди ве пенджереден чекильди. Шубе ёкъ -- эр шейи: ишмарлары, омузларыны синъирли сыкъ-сыкъ силькигени о, шу Хабиб Бакугъа ильк баргъанда вагон-ресторанда расткетирген пассажирни анъдыра эди. О келишинде Хабиб чокъ вакъыт бу адамнынъ къысыкъ бакъкъан, ичинъни-багърынъны якъкъан кескин, бездириджи козьлерини унутып оламагъан эди…
«Бесе-белли эбедий пассажир, озю де не ерде тюшеджегини, къайда башыны ясландыраджагъыны бильмейдир”, -- мыскъылнен тюшюнди Хабиб, оны теляшландыргъан фикирлерни къуваракъ. Айныкъ тюшюнерек, трен кочеджекте минген бу инсан чиптесиз (без билета) юргенлерни джоремеге ограткъан, кимсе дуймасын деп, адий урба кийип юрген тешкериджидир, деген нетиджеге кельди… даа десенъ… Алла биле ким о… Хабиб ачувнен къолуны къакъты…
Иште, Москва дживарындаки ильк эвлер де корюнди. Пассажирлер узакъ ёлда тютюннен паслангъан (закопчённый) пенджерелерге япыштылар. Къою ыстан бири-бири артындан, этрафтаки бир-эки

къатлы эвлерге опькелеген киби, Кремльнинъ кулялары (шпили) корюнмеге башлангъан сонъ, эр кес, эмир эшиткендай, джемидан ве чанталарына япышты…
Биринджи кересине нисбетен бу кереси Москванынъ манзарасы Хабибни ич эеджанландырмады. Анджакъ Ташкентни кечеяткъанда о, озю ичюн къарар алгъан эди: Бакугъа кетеджек тренни Курск вокзалында еди саат беклегендже, пайтахтнынъ тарихий ерлери ве белли шахыслары акъкъында яланнен акъикъатны къарыштыргъан лафазан къылавуз (гид) иле туристик автобускъа минип, айтувлы, корюмли ерлерни бакъып чыкъмалы…
Хабиб, джемиданыны салландырып, адамлар акъынтысындан тез айырылды ве юк ташыйыджыларнынъ шаматасына къулайкъ асмайып, Къазан вокзалынынъ бинасына якъынлашты. Энди бильген маршрутнен метрода Курск вокзалына барып чыкъты. Яры-ярыгъа къаранлыкъ беклев залыны тапып, Бакугъадже тренге отурмакъ мумкюнлигини илян этмегендже, анда кечирди, еринден биле къыбырдамады. Залнынъ ичи тер сасыгъы ве аджеле гъыда ашханесинден кельген борщ къокъусындан гъает тынчыкъ эди. Хабиб юкъусыз геджелернинъ нетиджеси -- эки юз саифели метнни сыгъдыргъан салмакълы джуздан (папка) яткъан агъач джемиданыны тизлеринен сыкъып отурды. Бутюн ёл, Чобан-заде онынъ Абдулла Къадыри акъкъында ишини екюнленген, деп саяджакъмы, я да оджагъа даа бир кере кельмек керек олгъанына озюни азырламалымы, деген тюшюнджелер оны къыйнады. Бухаралы огюнден джемиданына, онынъ ичиндекилерине къыймет кескен киби, кескин назар ташлап, энди эки кере къатты адымнен милис хадими кечти…
Радиодан Москва-Баку тренине отурмакъ илян янъгъырагъаныны, девамлы беклемектен юкъу серсеми олгъан Хабиб эшитмеди ве зал ярысындан зияде бошагъандан сонъ озюне кельди.
Вагонда купенинъ кенарында ер алып, джемиданыны юкъары ятакъкъа атты ве ястыкънен къапатты. Купеде трен кочьмезден нард оюныны башлагъанларгъа козь ташлады. Тахтагъа ташлар урулгъаны эм де оюнджыларнынъ “ду бир”, “шеш беш” къычыргъанларындан джошкъун Баку нардджылары олгъаныны анълады. Олар бир кереден бухаралыгъа обир сеферки келишинде далгъан муитни хатырлаттылар… о заман да багъчалар ве азбарларда ташлар тыкъырдысы ве “гоша беш” фетхий (победный) давушлар этрафкъа даркъала тургъан… Сонъ исе хатырлавларыны даа девам этип, сыджакъ, эеджанлы дакъкъалар козь огюнде джанланды -- Бекир агъа ве Ругие ханымнынъ Кооперативная сокъагъындаки о киби яш, чокъсу Къырымдан студентлер толу эви. Асие Акимованы да хатырлады… Шимди къайда экен? Оны насыл къаршылар?
Къаршыда отургъан оюнджыларнынъ апайлары ёллукъ богъчаларыны тизлерине сыкъып, теляшлана эдилер. Алла косьтермесин, акъайлар шу кумар оюнындан зияде къызышып, къавгъа этмесинлер… пычакъ да чыкъмакъ мумкюн. Лякин, бир оюн ойнагъан сонъ эм юткъан, эм юткъузгъан, къол тутушып, оюнны “Аршин мал алан” тюркюсининъ иджрасынен екюнледилер.

Бойле екюнден тынчланып, Хабиб пенджерени къапатты.Трен кочьмезден эвель бошагъан перронда анавы белли олмагъан эриф кене козюне чалынды. Трен мудири янында турып пармагъынен кягъыттаки джедвельни кечире эди. Учюнджи, созулгъан гудок оны энди кочеяткъан треннинъ басамагъына, онъа къолуны узаткъан мудирнинъ пешине атламагъа меджбур этти.
Онынъ пейда олувынен тааджипленип, пенджереден чекильди ве акъылына, бу бинъкилометрлик ёлны бельгисиз кишининъ назары астында кечиреджегини тюшюнди: эр бир дакъкъада о, вагон бою огге-арткъа кече биле я да Хабибнинъ артындан вагон-ресторангъа нарзан шишеси алмагъа бара билир… Анълашылмагъан хаялет.
Хабиб юкъарыдаки ятакъкъа минди, теляшлы фикирлерни къувмагъа тырышып, козьлерини къапатты. Лякин бу, бельгисиз адам тесиринде пейда олгъан фикирлер анъында Чобан-заденинъ сымасыны яратты. Хабиб, Абу Сайид онъа Бекир агъаны "телефли гуняхлар"да (смертный грех) дефаларджа къабаатлагъан, онынъ ве Ругие ханымнынъ омюрини къараркъан душманлар акъкъында икяе эткен "Тандыр"даки акъшамны хатырлады. Биринджи апайы къавгъаджы Диляра Булгакова, къырым газетлеринде агъасына чиркеф тёккенлерге къолтутмагъан ве Къарасувбазар мектебинден къувулгъан догъмуш къыз къардашы Зулейха Чобан-заде.
Бойлеликнен, ёл бою бири-бирини денъиштирген станциялар -- Елец, Борисоглебск, сонъра – Сталинград, Астархан, Махачкала, Сумгаитни кечер экен, Чобан-заденинъ сымасы онынъ козю огюнде ве фикирлеринде эди. Ич бир станцияда вагондан чыкъып, тазе ава алмагъа истеги олмады.
Хабиб пенджереден дикъкъатнен бакъып, къыдырса да, Тифлис вокзалынынъ перронында къаршылагъанлар арасында Абу Сайид Ходжаев ёкъ эди.
Бухаралы мусафир тренден тюшип, ириген асфальтнынъ сыджакъ къокъусыны ичине чекти. Чевре-четке бакъынды -- перрондан кетеяткъан адамлар арасында шу бельгисиз кишини корьмеди.
Трен оны энди экинджи кереси кетирген Тифлис вокзалы Бакунынъ дигер вокзалларындан тыш корюнишинен, византия услюбинде сутунлар, денъиз боюнда къурулгъан шеэрлер ичюн хас миллий орьнекли ярашыкълы шекиллер иле сюслендирильген залларнынъ дюльберлигинен баягъы фаркълана эди…
Лякин къасевет Хабибни вокзалдан тыш тарафкъа къувгъан киби олды. Нефтяниклер джаддесини тез кечип, Губернаторскийге чыкъты. Анда бурнуна ермай лекелеринде чюрюген денъиз отларынынъ сасыгъы урды… Теляш оны ялы боюна алып барды. Оны чекиштирген суаллер сырасында, не ичюн, Ходжаев онынъ келеджек кунюни бильсе де, оны къаршыламагъа кельмегени бар эди.
Ялы бою сокъакътан тотлу демир басамакълар иле сувгъа эниш башлангъан ерде янъгъыз балыкъчы тургъаныны корьди. Къолуны кенъ чекип къармагъыны сув сайы олгъан ерге ата, лякин даима телине сарылгъан гурь, къан тюсте къырмызы сув отларыны чыкъара эди. Ялыгъа урулгъан далгъалар санки сувгъа баткъан адамларнынъ къанындан даа арынмагъан киби, дуйгъу пейда олды...

-- Э-э... -- эшитти Хабиб атындан созулып айтылгъан сёзлерни: -- Иште, денъиз де, къартлар биле хатырламагъан, кечкен язнынъ сыджагъына къаршы исьян къопарды... сув отлары къою къырмызы тюсни алдылар... тек еди баллыкъ фуртуна денъизни темизлей биле... къызыл фуртуна...
Хабиб таныгъан сеске бирден чевирильди. Ялыда сувгъа бакъып, шу “эбедий пассажир” тура, санки денъизнинъ мына-мына къопаджакъ исьяныны беклей -- энъ теренден котерилип, сайы ерлергедже келеджек ве ялы боюна къызыл, темизлейиджи фуртуна иле дарбе ураджакъ...
-- Сарымсакъов аркъадаш! -- эски танышына киби, къычырды балыкъчы, тельни къармакъкъа аджеле сараракъ. -- Насыл келип чыкътынъыз? Ахун сизни машинада къаршыладымы?!
-- Къаршылады, арбийджесине... дакъкъасы дакъкъасына. -- А-на, къалдырымнынъ кенарында турып беклей, -- сесленди Сарымсакъов адландырылгъан адам. Дюрбинни Хабибге къаршы тиклеп бакъты ве, бираз акъсап, машинагъа догърулды.
Хабиб, Сарымсакъов, къалын кевдесини тар къапугъа сокъып, машинагъа отурмагъандже, онынъ артындан бакъты. Машина бир кереден суръат алып, эвлер арасына синъди. Бу экинджи кере онынъ пешине тюшип, бир афталыкъ ёл кечкен “даимий пассажирге” бизим бухаралынынъ ачувындан къаны къайнады. Хаяллар ичинде яшагъан яш йигитнинъ мийинде ве юрегинде топлангъан къоркъулар аксине чевирилип, оны джесюр, атта теджавузий (агрессивный) олмагъа меджбур эткен сынъыр бу эди...
-- Бу Сарымсакъов аркъадаш ким олгъаныны айтмазсызмы? Шанлы Баку шеэрине оны не кетирди? -- адым атты Хабиб, ялы боюндан кетеяткъан огъуры ачылмагъан балыкъчынынъ ёлуны кесип. Балыкъчы, сескенип, къармагъыны огге алды ве тааджипнен Хабибге бакъты.
-- Сиз буны менден яхшы бильмек керексиз... Сиз семетдеш дегильсизми, экинъиз де Бухарадан, -- зевкъландырыджы сеснен джевапланды о.
Бойле апансыздан япылгъан итирафтан (признание) Хабибнинъ юреги сыкъылды, бир кереден кескинлешкен къулагъына денъизнинъ агъыр хасталардаки киби нефес алувы урды.
-- Сиз буны да билесинъиз... мен Бухарадан олгъанымны?
Джевап оларакъ айнеджи бакулы теэссюфнен башыны саллады ве ерли акъайларнынъ энъ сонъки моты олгъан -- узун ялпакъ кунешлиги олгъан шапкесини чыкъарды.
Эм де, онъмагъан балыкъчылыгъыны унутмагъа тырышып, фикирлерини сеслендирмеге башлады.
-- Нафиле айтмагъанлар, шимдики яшларнынъ хатырасы къыскъа... Бизни байлардан къуртаргъан большевиклернинъ адларыны ич де акъылларында тутмайлар... душман моллаларнынъ чешит олмайджакъ язылары ерине, мектеплерде азербайджан тилинде дерсликлерни де унуттылар...
“Мефкюревий аркъадаш, онынъ иле мукъайт олмакъ керек”, тюшюнди Хабиб оны динълеерек.

-- “Къара шеэр” къуюсында бомбаджыларны исьянгъа котерген фитнеджилерни де… о ерде шимди нумюневий тюрьме ерлеше… Мени, Рустемни ойле де хатырламадынъызмы? -- айнеджиликнен козьлерини къысты… -- Эки йыл эвельси, сиз, яш йигит Бакугъа ильк келишинъизде, денъизни корип, айреттен къычыргъанынъызны, аркъанъызда ялдап, бутюн балыкъларны ушкюткенъизде… сизни къувмадым, бу чёллю, дедим, денъиз оларда тек къумлар ичинде уфукъта хаялет, яланджы тасвир, козьни алдаткъан бир левха киби корюне… О заман танышкъан эдик… о йылы ав да гъает берекетли эди… шимдики киби дегиль… Ава да яхшы эди, енгиль ельчик уфюре, денъиз тынчыкъ… аджайип…
-- Бельки де, -- озю де шубеленмеге башлап, башыны къакъты Хабиб, хатырламагъа тырышып. -- Селям алейкум… Янъыдан корюшкенимизден мемнюним. -- Ве джадде тарафкъа адымлап, тюшюнди: -- Эки йыл эвельси… большевиклер, меньшевиклер, душман моллалар -- бойле сёзлер газетаджыларда ве минберге чыкъкъан профессорларда мот… буларны балыкъчыларнынъ, ермайджыларнынъ, адий адамларнынъ башларына да синъдиргенлер… о заваллылар шимдигедже тек аш-сув акъкъында тюшюне тургъанлар, сынфий куреш оларнынъ акъылларына биле кельмей эди.

III

Ёлдан баягъы ёрулгъан Хабиб Гулям-заде Кооперативная сокъагъына та уйледе барып чыкъты. Бираз озюне кельмек ве оны къаршылагъанлар огюнде тендюрист, кулюмсиреген алда пейда олмакъ ичюн, башта джемиданыны къызыл дермантин иле орьтюльген къапу огюнде къойды. Лякин, къолуны чанъ дёгмесине узаткъанда, оны, насылдыр теляш сарды. Бу теляш, шимди бираз ятышкъан олса да, ичинде семетдеши-бухаралы Сарымсакъовнен корюшювден сонъ пейда олды…
Къапуны бир кереден ачмадылар, бесе-белли, башта мусафирге козь джамчыгъындан бакътылар.
Босагъада муляйим Ругие ханымны, бельки де, эв саиби -- узун енъли, бухара шекилли дёгмесиз къынтавлы эв халатында Бекир агъаны корьмеге азырланды. Онынъ ичюн къапунынъ къаранлыкъ чечивесинде Асиенинъ юзюни корьгенде бираз шашмалады, сонъ кулюмсиреди ве урьметини косьтерип, башыны къакъты.
-- Сизмисиз? -- садедиль тааджип ве утанчакълыкънен сорады Асие ве мусафирге къапуны кенъ ачты. Лякин шу арада ятакъ одасындан эшитильген Ругие ханымнынъ сесине джевап берди.
-- Ким о, Абу Сайидми?
-- Ёкъ, ханым… Хабиб Гулям-заде кельди. -- Ве къошты: -- Къасеветленменъ… шимди Абу Сайид де апханеден къайтыр… Хабибге фысылдап айтты:
-- Бираз хасталанды, -- Яры къаранлыкъ аятта токъталды: -- Эким къоркъуладжакъ киби ич бир шей тапмады, бесе-белли синъир зайыфлыгъы(нервное истощение)… кечкен афта тап секиз спектакльде ойнады, -- лафазан къыз фысылдап лаф эте эди: -- Учь

кере Апшеронгъа, ермайджылар ве “Къара шеэр”нинъ мабюслери огюнде чыкъыш япмакъ ичюн… Бугунь Ругие ханымны милислер клубында бекледилер… Сумбатовны орден иле такъдирлегенлери мунасебетинен… лякин гедже сандыракъламагъа башлады, насылдыр къокъулардан къыйналды, пенджерени ачмагъа риджа этти… Якъында оны алып кетмек ичюн генералнынъ адьютанларындан бири кельди… бир шей дегиль деди: денъиштирирмиз…Решид Бейбутовгъа... тантанада…
Асие бир кереден эписи хаберлерни айтаркен, Хабиб иле корюшювге къувангъаныны гизлемеге истеди. Бухаралы Бакудан кетеджек кунюнинъ арфесинде берабер оюн тёшегенлерини хатырлады. Хабиб оны динълеп, тосат-тосат болдургъан аякъларыны алмаштырып, аятта турмакъны девам эте эди. Онда пейда олгъан раатсызлыкъны та тышкъа чыкъкъан илядж ве апхане ичимликлеринден олгъан къокъугъа язды.
Башы айлангъанына ве озюни ярамай дуйгъанына бакъмадан, Ругие ханым бу вакъытта кузьгю огюнде тюзене, ашыкъып, оны динълемеген къолларындан де дудакъ боясыны, де янакъ тозуны тюшюре эди…
-- Къызым, Хабибни онынъ одасына озгъар ве ярдым эт. Мен бекленильген мусафир огюне шимдики алымда чыкъып оламайджам… барып да, мени танымаз, Изергиль къартийге ошатыр… Бекир агъа бир кере айтмайып къалмагъан эди… мен акъыл-хатырасыны джойгъан къартбабай олгъан сонъ, меним ишимни Гулям-заде, Абу Сайид ве сиз, меним гузелим, девам этерсиз, деп…
Хабиб, эфенди онынъ акъкъында бойле лафлар айтылгъанындан гъает мемнюн олып, таныш одагъа ашыкъты. Мында эр шей эвельки ерлеринде, тийильмеген, чекильмеген тура эди. Санки бухаралы мындан тюневин чыкъып, артындан къапуны сыкъ къапаткъан. Апансыздан босагъада Ругие ханым пейда олды, лякин эвельки киби енгиль ве хафиф дегиль, яваш, агъыр адымларнен кельди.
Хабиб, оны къаршылап, аякъкъа котерильди:
-- Селям алейкум, ханым, -- шашмалап селямлашты о, къою макияж сакълап оламагъан хасталыкътан агъаргъан, шишкен бетини корип.
-- Мына, келип чыкътым, Бекир агъанен анълашкъан эдик, онынъ авалесинен тюзетильген ве къошмалар иле ишимни кетирдим…
-- Сиз кеткенинъизден сонъ, къач вакъыт кечти шу? Аллахым, эки йыл, -- тааджипнен сесленди Ругие ханым, -- бу вакъыт ичинде нелер олды, нелер олмады… лякин Бекир агъа сизинъ муваффакъиетлеринъизге къуваныр… сизинъ къабилиетинъизге даима ишана эди. Мен де эминим, сиз озь ишинъизнен ильмий шура огюнде аджайип чыкъыш япкъандырсыз…-- Апансыздан синъирленип, башыны къолларынен сыкъты: -- Бекир агъа институттан башыны котерип кетти, -- онынъ нуткъу багъсыз олды, эр айткъаны арасында девамлы сукюнет укюм сюре эди: -- Иште, бекленъиз -- Кисловодсктан къайтса, эр шейни озю тариф этер… меним сиясеттен хаберим ёкъ… яш чагъымдан эмин эдим -- санат менфур (презренный) сиясеттен устюн… Аллахым, санаторийден сагъ-

селямет, эвель олгъаны киби къайтса да… Биз акъайымнен къошакъ савутлардайынмыз -- о хасталанды, меним сагълыгъым да осаллаша… лякин эр шей яхшы оладжагъына инанам…
Хабиб оны шашмалагъан алда динълей, къорантада олып кечкен вакъиаларнынъ невбетини сонъуна къадар анъламай эди, -- Бекир агъанынъ он йылларнен чалышкъан институттан кетмеси, Кисловодскта тедавийленмеге меджбур эткен хасталыкъ… ве ички къудретини джойгъан, санада озюни сербест ифаде этип оламагъан Ругие ханым… Булар эписи онъа янъылыкъ эди. Чюнки о узакъ Бухарада, бир шейден хабери олмайып, гедже-куньдюз диссертация устюнде чалышты.
Аяттан кельген бираз пельтек сес Гулям-задени барлыкъкъа къайтарды.
-- Ханым, кечке къалгъаным ичюн багъышланъыз, -- акълай эди озюни эв саибеси огюнде Абу Сайид -- Дёрт апханени айланып чыкътым, эким сизге тайинлеген эр шейни кетирдим…
-- Сагъ ол… Асие, эвлядым, иляджларны меним ятакъ одама алып кет… Замет олмаса, хардал кягъыты (горчичник) ичюн джыллы сув азырла…
Къаршысына чыкъкъан Хабибге таба адым атаракъ, Абу Сайид къокъланды ве шакъа иле деди:
-- Семетдешимни къокъусындан таныйым… тек бухаралылар укнар, керван-сарайдаки къой териси ве Ляби хауznынъ дургъун ешильтим сувунен къокъуйлар.
-- Эйи ки, Каспийдеки киби къан къырмызы тюстекинен дегиль. -- Онынъ шакъасына уйып, джевапланды Хабиб ве эшини къучакъламакъ ичюн эллерини ачты.
Чобан-заде санаторийге кеткен сонъ эвде укюм сюрген муитнинъ озю фысылдап лаф этмеге, сукюнет сакъламагъа чагъыргъан киби -- атта диварлардан ве гъыйчылдысыз ачылгъан къапулар биле музыка, сесли музакерелер давушлары гъайып олгъаны киби келе эди.
-- Сонъ, Бекир агъа насыл? Тедавийлевден файда корьдими? -- Теляшнен сорады Хабиб.
-- Ругие ханымгъа телефон ачты… гъалиба, андаки шифалы сув, ванналар, парктаки кезинтилер ярдым эте… Бильмейим, мен Кисловодсккъа эфендини ёкъламагъа барып келир эдим… лякин Ругие ханым хасталанды… бу да етишмегени киби, къырым студентлеринен айын-оюнлар башланды. Чешит маналар тапып, институт, консерваториядан къувмагъа чаре къыдыралар. Бакугъа Бекир агъада тасиль алмагъа кельген олсанъыз -- онынъ пешине тюшип, Къырымгъа къайтынъыз, дёрт тарафынъыз къыбла, дейлер… Бакуда тек Асие къалды. Ругие ханымнен пек якъынлаштылар, онъа эвни бакъмагъа ярдым эте… мен беллесем, манъа, доцентке де -- эписи факультет ве кафедраларны запт эткен къызыл профессорлар -- мен оларны политкурьер-цензорлар, деп адландырам -- тиш къайрайлар… -- умютсизликнен дудакъларыны сыкъып, деди Абу Сайид яныкънен: -- Билесинъми, ойле олып чыкъа ки, биз дигер бир барлыкъта яшадыкъ ве окъудыкъ. Янъы, торс сою богъазымызгъа япышаджагъыны дуймай эдик… Къырымда якъалавлар… мында да

“Къара шеэр”де мабюслер ичюн янъы камералар къуралар, деген ошек эшиттим… Бекир оджадан сонъ институттан къувуладжакъ меним… эгер эски оджалардан, меселя, Бекир оджа я да о киби, намуслы оджалардан къалгъан сойларыны къызыл профессура топлашувында баштан-аякъ чамургъа булгъаласанъ, ифтира атсанъ, къалырсынъ, бельки де, даа юкъары котерилирсинъ… арсланларгъа къаршы сыртланлар, иште...
Эшининъ монологыны динълеркен, Хабиб апансыздан дигер семетдеши -- Сарымсакъовнен корюшювини хатырлады ве эминликнен айтты:
-- Мен Кисловодсккъа кетеджем... ярын вокзалгъа билет алмагъа барарым… Ана-бабам ёллукъ берген парам даа бар… тренлерде икътисат эттим… -- Эм, ишанчлыджа корюнмек ичюн джеплерини таптады.
-- Яхшы олур эди, бар да кель, -- къолтутты онъа Абу Сайид ве фикирини девам этерек, -- эфенди къуваныр.., -- деди. -- Эгер тренде икътисат эткен паранъ етмесе, “Тандыр”даки даймий муштерилерге мураджаат этерим… ким не къадар берсе, берсин. Я да нард ойнарым… ортагъа юз рубле къойып, учь кере “Шеш-беш”те ютсам… Нард оюнында баягъы уста олдым… -- эеджанлы Абу Сайид огге-арткъа юре, санки озю Чобан-заде иле корюшювге бармагъа азырлана эди.
-- Нард? Пилявханеде? -- деди, озь фикирлерине берильген ве далгъын алда олгъан Хабиб.
-- Пиляв дегиль, долма… пилявханеге учь маалле бармаздан эвель айланып кетем… сен дегиль эдинъми ант эткен: Шаркъта энъ яхшы пилявны Бухарада пиширелер… мындакини агъызгъа алма… “Кёр огълу” лагъаплы Джафар Бухарагъа барып огренди, лякин беджерамады -- къоллары керек ерден осьмей. Джафар озю баштан аягъынадже ермай къокъуй… Бунынъ ичюн девзира бу бакулы къазан башына кечкенини ич де истемеди, гъалиба….
-- Башынъда эр шей къарышты… Аршин мал алан, долма, девзира… Догърусыны айт, сен мени эриштиресинъ, мени Кисловодсккъадже узун ёлгъа азырламакъ ичюн…, -- сёзюни битирмейип, Хабиб къолуны къакъты: санки энди автобуста салланып, денъизнинъ теляшлы къанлы къырмызы ялысыны айланып кечкени, Бакудан эп узакълашып, Эльбруснынъ этегинде ерлешкен сырлы Кисловодсккъа кеткени козь огюне кельди...

IV
Кооперативнаядан эки маалле узакъ олгъан автовокзалнынъ боз къутусына бакъкъанда, козюнъ ич бир шейге илишмей эди. Беклев залынынъ къапулары артынадже ачыкъ, ичине денъизнинъ тузлу, дымыкъ авасы кире.
Тынчыкътан байыладжакъ алда олгъан къадынлар, мумиялар киби къыбырдамай отура, янларында раатсыз, агълагъан балалар.
Милис хадимининъ сынайыджы бакъышына даянып, Хабиб кассагъа олгъан невбетнинъ къуйругъына турды. Тосат-тосат курткасынынъ джебиндеки акъча дестесине тийип ала: тренде икътисат

этильгенлерге мангъал, пилявханелерде, “Тандыр”да топлангъан хайрие паралары къошулды. Абу Сайид эписини айланып чыкъты ве бу паралар Бекир эфендиге, Кисловодсккъа бармакъ ичюн керек олгъаныны анълатты.
-- О-о, эфенди, эфенди, -- бу сёз озю адий тюкянджылар ве ашчылар арасында азиз сайыла, оны ерли азизлер ве эвлиялар сырасында анъа тургъанлар…
Даа невбетте отургъанда Хабиб касса пенджереси устюнде асылгъан, Кисловодскъадже къалын къыйш сызыкъ иле реклама маршрутына дикъкъат этти. Къырмызы денъиз отларынынъ сыкъ къатламлары ичинде богъулаяткъан Каспийнинъ ялысындан… Сонъ: Самур, Куба, Кизляр, Дербент, Махачкала... Грозный, Пятигорск, Минводы, Ессентуки, анда исе Кисловодсккъадже аз къала… Эвель бухаралы эшитмеген бу адлар озь тылсымлыгъынен айретлендире, дюньянынъ белли олмагъан кошелери киби чагъыра эди. Лякин бу ерлернинъ чокъсунда, тюрк къабилелерининъ лехджелерини, тюркюлерини, дестанларыны язып, Бекир агъа олгъан эди…
Бу сырлы (таинственный)ерлерден, оджасынынъ изинден кетип, талебесине де бармакъ къысметтир. Сырлы маршрутнынъ тек бир ери таныш корюнди -- Ессентуки. Бу ерге бабасы, «интернационал», «рабоче-крестьянская инспекция», «Пролетарии всех стран – соединяйтесь!», «Кто был ничем, тот станет всем!» киби сёз ве ибарелерни адий озьбек халкъына анълашылгъан тильге терджиме этип, большевиклернинъ янъы сёзлери иле къыскъа сёзлюк тертип эткени ичюн, Наркомпростан макъуллев сыфатында ёлланма алып, барып кельген эди.
Бабалары раатлыкъкъа кеткенини беклеген анасы -- Марьям-бону -- артындан къапуны къапатаркен, енгилликнен нефес кечирди, юзюм тюбюндеки тапшангъа отурып, кокке бакъты ве дуа окъугъан киби:
-- Аллагъа чокъ шукюр… Эвимизде эки-учь афта тынчлыкъ ве раатлыкъ олур -- командир къычырыкълары ве опькелерисиз…
Анасы омузланыны керди, санки аркъасындан агъыр юкни тюшюрди. Енгиль юрюшнен дюгенелерине мусафирликке, бир эки кере Хабибнен, дженюбий тарафта ерлешкен “Шеригон” арабакъапусы олгъан яры йыкъылгъан кермен дивары янындаки шеэр медениет паркына, беяз экраны чинарлар кевделери арасына асылгъан язлыкъ кинотеатрине биле барды.
Лякин тынчлыкъ ве раатлыкъ, бабасына раатланмакъ ичюн берильген дёрт афтагъа дегиль де, учь куньге сюрди. Агъыр адымларнен эвнинъ босагъасындан атлап, шашкъан анасы огюнде яры-ярыгъа бош джемиданыны оданынъ кошесине котерип атты ве:
-- Ессентукта яшайыш ёкъ… тынч, сырасынен… мен алышкъан сынфий куреш руху дуюлмай… беяз халатлар -- саба турмакъ -- акъшам ятмакъ -- булар мен ичюн дегиль… джаным сыкъылгъанындан олеяздым…
“Бабам айткъан “олюм ери”не бакъмакъ меракълы олур эди”, деп тюшюнди Хабиб ве кассаджынен юзьме-юзь билет сатылгъан пенджеречик янында олгъаныны абайламай къалды.
Араларында къыскъа субет:

-- Къайда, яш йигит?
-- Кисловодсккъа… бугунь.
-- Билетлер тек биринджи сентябрьге.
-- Не вакъыткъа?
-- Саймагъа беджермейсизми?.. Еди куньден сонъ…
Хабиб шашмалагъанындан, артында турып, энъсесине нефес эткен акъай оны къабаджа невбеттен итеп чыкъаргъандже, касса янында тура берди.
Залда бошагъан ерге отурды ве озь-озюне фысылдап суаль берди: “Энди не япмалы? Ругие ханым даа бир афта сабырсызлыкънен беклевден болдурып, апансыз адамларнынъ телефон ачкъанларына чапып бараджакъ, Бекир агъаны къасевет этип, бир кошеден дигер кошеге юреджек…”.
Янында отургъан эсли, эски мотлы пенсне кийген акъай козюни китаптан алып, нефес кечирди:
-- Не япмалы?! Беклемели, яш йигит… манъа мында джойгъан куньлериме янмакъ ери бар, сизинъ исе бутюн омюринъиз огюнъизде… Даа нелер-нелер беклерсинъиз яшайышта -- ятакъ сатын алмакъ ичюн талон да агълагъан баланъызны ашатмакъ ичюн сют ашханесине невбетни… дантистке къабулны я да пролетарийлерге алякъасыны къайд этип, башына къызыл къыйыкъ багълагъан бездирген апайынъызнен айырылыкъны…
Зиялынынъ фикир этювининъ къарама-къаршылыгъына къыймет кесмеген Хабиб озь меселесини текрарлай эди:
– Манъа бугунь керек, я да энъ кечи -- ярын… Беклейлер, -- эм оны теляшландыргъан фикирлер топундан апансыздан бусы айырылды: пролетар фаалининъ къызыл къыйыгъында бездирген апайы… Недендир, бу къызыл къыйкълы фаальнинъ сымасы оны балалыкъкъа, узун кой ёлуна къайтарды. Бу ёлдан къомшу къадынгъа джаны агъыргъанындан козьяшларыны тутып, бир озю кеткен эди. Бабасы о заман Гиждувангъа -- Бухарадан къыркъ километр авлакътаки бир шеэрчикке мектеплерге мудирлик япмакъ ичюн ёлланылгъан, афталарнен эвге къайтмай эди. Анасы озь насылдыр ишлеринен онынъ янына, Гиждувангъа бараджкъ олып, Хабибни эсли къомшусы -- Гульсумнынъ васийлиге къалдырып кеткен эди.
Джан сыкъысындан азбарда футбол ойнагъан Хабиб, тесадуфен, онъа пенджереден бакъкъан Гульсумнынъ пенджересине топнен урды. Парлангъан джамнынъ шашыртыджы чинъильдиси ве къоркъудан къыйышкъан къан ёлакълары иле Гульсумнынъ юзю огъланчыкъны ойле сескендирди ки, о, анасындан имдат къыдырып, арабакъапугъа атылды. Гиждувангъа джаяв бармагъа къарар алды. Кене яхшы, ёл таныш эди. Чюнки бундан эвель автобуста бабасынен онынъ иш ерине баргъан эди… Бойле этип, ялынаякъ, къаршысына кельген адамларнынъ -- къайда кеткени, джоюлмагъан экенми, деген суаллерине джевап бермейип, юре берди.
Аман-аман къыркъ километр ёл юрип, Гиждуваннынъ дживарына якъынлашкъанда кечкен машинадан апансыздан анасынынъ сесини эшитти:
-- Хабиб, огълум! Эвден къачтынъмы? Не олды?

Машина бирден токътады. Айдавджы когертени тюшюрип, огъланчыкъны котерди ве баласы ичюн къоркъудан буз-бузлагъан анасынынъ къолуна узатты. Бухарагъадже бутюн ёл бою оны къучакълап кетти, инат бала кене бир орьнек косьтереджегинден къоркъты…
Хабиб озь омюринде ильк сеятыны хатырларкен, эски мот пенснедеки пассажирге чевирильди ве апансыздан сорады:
-- Кисловодсккъадже къач километр, айтмазсызмы?
-- Айтырым, -- азырлыкънен сесленди къарт, -- ве бурнунда пенснени тюзетти. -- Эгер бугунь автобускъа минмеге огърунъыз олгъан олса -- секиз юз алтмыш алты километр… бу беш юз отуз инглиз мильге мусавий… Эгер джаяв -- тендюрист, акъайджасына юреджек олсанъыз… бир ерге бурулмайып, догъру ёлнен -- еди юз километр...
-- Сиз Кисловодсккъа джаяв бардынъызмы? -- тааджипленди Хабиб, ильк кере онынъ бурюшикли бетине бакъып.
Лафазан субетдеши китапны ачты, санки анда ишанчлы субет ичюн бир шейлер язылгъан эди. Лякин тез къапатты.
-- Мен император хызметчисим, такъдир эмиринен большевиклерге хызметке кечтим… Бутюн Кавказны энине боюна, эм де Каспий этрафындаки топракъларны ермай къыдырып, доланып чыкътым… “Къара шеэр”де биринджи куюны тешкен эдик… Козьлерим энди манзарасыны унутты, аякъларым исе хатырлай, геджелернен сызлайлар… Эбе-ет, беш юз отуз миль, бир дюйм зияде дегиль...
Хабиб сабырсызлангъанындан атылып турды:
– Джаяв барарым… мытлакъа етиштирмек кереким… Манъа еди яшымда, эбет, еди юз километр дегиль, олгъаны-оладжагъы къыркъ километр юрмек къысмет олды, -- лякин шу арада, эсаплап, кене отурды: Адий адымнен беш километр дегиль, тез юрюшнен еди километр олсун… гедже раатлыкъкъа бир саат.
– Бир дакъкъачыкъ! – сабыкъ чар мутехассысы яш адамнынъ джесаретлигини бегенди. Онъа ярдым этмек макъсадынен узакъ сефернинъ вакътыны акъылында эсаплады: -- Бир куньде тез адымларнен сиз юз алтмыш километр кечерсиз. Бир саат юкъламакъ ичюн айырсанъыз, Кисловодсккъадже дёрт ярым куньде барып чыкъарсыз… хасталангъан эфендининъ хатыры ичюн джурьатлы олунъыз, йигит… Талебе ичюн оджа -- бабасындан устюн -- Сизде шаркъта ойле айталар, гъалиба… Сизде джаяв юрмек теджрибеси де бар экен. Балалыкъта алынгъан теджрибе, къашкъырны сезгирлик интуиция юрсеткен киби, хатасыз ола… -- Бираз сускъан сонъ, къошты: -- Дербентке киргенинъизде, кемер янында -- уфакъ къынтавлы къавехане бар. Анда лезетли ашамакъ ве бираз юкъламакъ чаренъиз олур. Сиз озюнъизге айыргъан бир сааткъа тамам олур… Меним яхшы танышым Сафар Мемет огълу... Шишханеде гедже-куньдюз ола… чагъырсанъыз, Мемет огълу юкъудан козьлерини сюртер ве шу арада софраны донатыр… Грозныйнынъ дживарында исе – акъсакъ Ахмад, менден селям айтсанъыз, гедже биле сиз ичюн вайнахларнынъ лезетли ашы жижиг-галнашны къыздырып берир... тоймасанъыз – фурундан чыкъарып, чепалгаш иле сыйлар... меним адымны айтынъыз – Фатали

Гянджеви... чаргъа киби хызмет этер, даа ёлджугъа эндирим де япар...
«Къарт, гъалиба, акълы», – тюшюнди Хабиб – «янъы ерлерни корерим, вайнах ашынынъ дадыны бакъарым… бухара ашларына къошма бир-эки рецепт язып алырым… анам ашкъа уста, пек лезетли пиширир». – Кене китапкъа далгъан Фатали Гянджевиге чевирильди.
– Икметли меслеатынъыз ичюн сагъ олунъ, Фатали агъа... Эвге тез-тез барып келейим, ёлджу урбасыны киерим де, ёлгъа чыкъарым…
– Енгиль, хавфсыз ёлунъыз олсун, – тиледи Фатали Гянджеви ве къолуны саллады. – Узакъ ёлнен хастагъа баргъан инсан къальбинде дева кетире. -- Ве къошты: -- Тек чытырманлы дагъ чалыларына далманъыз… агъа-къардаш урушы къызылларнынъ гъалебесинен битькенинден хабери олмагъан акъ субайларгъа расткельмек хавфы бар…

V
Бекир агъа иле корюшмек ичюн Кисловодсккъа джаяв кетмек къарары бизим бухаралыны ойле бир эеджанландырды ки, Кооперативная сокъагъына тез адымлагъан вакътында о, озюни энди янъгъыз ёлджу олып, сюлялеси имам Шамильден башлангъан акъ гвардияджы авар субайлары сакъланып юрген тикенли дагъ ёлчукъларындан кеткенини козь огюнде джанландырды…
Эвге киреджекте, нефесини тынчландырмакъ ичюн, адымларыны явашлатты. Асие, Абу Сайид аман да айретленирлер, деп тюшюнди. Ругие ханым исе талебесининъ Бекир агъагъа садыкълыгъына къыймет кесер…
Лякин квартиранынъ къапусыны ачкъанынен, белли олмагъан адамларнынъ серт эмир берген сеслерини эшитип, тааджипленди ве шашмалады. Давушлар шаматасындан къадын агълавы айры эшитиле эди…
Хабиб къапуны бирден ачты ве босагъада, даа эки саат эвель денъизни тап тюбюнден тёпесинедже темизлейджек къызыл фуртунаны беклеп дюрбинге бакъкъан адамнен юзьме-юзь къаршылашты… “Сарымсакъов аркъадаш” – санки юзюни атеш якъкъан киби олды.
-- А-на-на, меним семетдешим Хабиб Гулям-заде, янълышмасам, – деди Сарымсакъов, Хабибни баштан-аякъ сюзерек, санки о урбасы астында бир шей сакълай. – Кисловодсккъа бармагъа истединъизми... энъ олмагъанда – джаяв... ашыкъманъыз... эгер, машнанен кетмек джаяв юрмектен хавфсыз олгъаны къарарына кельсек, шу куню сизге билет алырмыз… девлет эсабындан.
Онынъ эмир этиджи сесини эшитип, ятакъ одасындан къолларыны эеджан иле къапкъачлагъан эм башына сылакъ явлукъ саргъан Ругие ханым чапып чыкъты ве яйгъаралы сеснен къычырды:
– Аллахым, Хабиб! Бизде тинтюв… не ичюн? Неге? Бекир Чобан-задени неде шеклегенлерини айтмайлар! Бу къышкъыртма (провокация)! Бойле къанунсызлыкъ юзь бергенини Парижде, Берлинде, Будапештте, Москвада, Ташкентте, эм де мында, Бакуда бильселер, онынъ зенаатдашлары, талебелери не тюшюнир?!

Давушына ятакъ одасындан ашыкъмайып, агъызында тютеген папироснен кесментик, таз баш, салпыкъулакъ адам чыкъты:
-- Тынчланынъ, бизим севимли артистимиз… хасталанырсыз, къоркъам, тёшек хастасы олурсынъыз… Сиз -- халкъ серветисиз достояние, сийрек истидат, озюнъизге мукъайт олмайсыз, -- айнеджилик этип, пиязламагъа тырышты о.
-- Генерал Сумбатов?! Бу спектакльни неге косьтересиз? Бутюн эвни аякътан башкъа къойдынъыз, уста Джованни Понтининъ он единджи асыргъа аит фортепианонынъ къапагъыны тырнадынъыз… клавишаларыны батырдынъыз, санки сизинъ команда бу клавишаларда “казачок” чалды… Акъайым йылларнен устюнден чалышкъан къыймети буюк олгъан эльязмаларны аякъ тюбюне атып, кирли чызмаларнен басып кечтинъиз…
-- “Казачок”! -- шакъылдап кульди Сумбатов, сары, тютюнден сараргъан тишлерини косьтерип. О, мундирининъ юкъары дёгмелерини ашыкъып чезгенде исе, бойнунынъ дамарлары къабаргъаны корюнди. -- Не ичюн “Джанги” дегиль?!
Оны динълемезден, Ругие ханым аякъ тиремеге девам этти:
-- Атта мусафиримизнинъ джемиданыны тинттинъиз, -- Хабибге чевирилип, козьлерини акъайтты (сверкнула глазами). -- Не къыдырдынъыз, бир чифт чорапмы? Тюб урбасынымы? Айып олсун! Гъарип аспирант… Бутюн шейлерни къарыштырып къойдынъыз, учь йылыны сарф эткен ишининъ саифелерини дагъыттынъыз… Онынъ оджасы -- йигирми дёрт яшында профессор унваныны къазангъан Бекир Ваап огълуны тюркшынасларнынъ бутюн топлашувларында дюньяджа белли олгъан алимлер янына алып, президиумларгъа давет эте эдилер… онынъ бутюн, эминим ки, келеджекте музейлернинъ дегери оладжакъ китапларыны, эльязмаларыны, языларыны кирли солдафон чызмаларынен бербат эттинъиз, -- токътамакъ бильмеди Ругие ханым. Онынъ сесинде агъламсырав нефрет иле денъишип турды.
-- Олды! Олды! -- котерди къолларыны Сумбатов. -- Джаным, тынчланынъ… профилактика, огюни алмакъ макъсадынен… Сизинъ акъайынъыз киби истидатлы адамлар бала киби садедиль олалар… яман бир алгъа тюшмесин деп, къоруймыз… эр ерде тузакълар къоюлгъан… инкъиляп душманлары юкъламай… -- Ве къычырды: -- Команда -- пешиме тюш!
Ругие ханым чагъырылмагъан мусафирлерни озгъараракъ:
-- Ёкъ! Башкъа чагъырманъыз мени… сизинъ милислеринъиз огюнде йырламакътан ред этем…
Энди къапуда тургъанда Сумбатов даа бир тынчландырыджы арекет япаджакъ олды:
-- Сизге уста Керим Бедайбейлини чагъыртырым… фортепианоны сазласын настроить деп… яхшы къалынъыз… Бекир Ваановичке селямлар сёйленъ...
-- Аллах къорусын! -- айтмагъа етиштирди Ругие ханым: -- Сизинъ Бедайбейли саздан гъайры къолуна бир шей алмагъан… Джованни Понтининъ фортепианосыны сазламакъ къолундан келеджекми…

VI

Пенджереде танъ аткъаны белли олгъанынен, Хабиб агъыр, раатсыз юкъудан уянды ве кийинмеге ашыкъты. Онынъ къальбинде, бельки, биревлер Кисловодсккъа бармакътан ред этер ве билетини кассагъа къайтарыр, деген умют бар эди. Тюневинки къалабалыкътан сонъ, Чобан-заде иле корюшмекни даа зияде сабырсызлыкъ иле бекледи, оны къучакъламакъ, сагълыгъыны сорамакъ истеди…

Хабибнинъ одасында давушлар пейда олгъанынен, алсызлыкътан зорнен аякъ устюнде тургъан Ругие ханым да аяткъа чыкъты. Кергин синъирленювден бутюн гедже онынъ козюне юкъу кирмеди, чюнки Сумбатов командасы иле я гедженинъ дер маалинде, я да танъда, умумен, эр аньде къайтып, тинтювни девам этеджегинден къоркъты. Сиясеттен ич алып береджеги олмагъан, севген ишине бутюнлей берильген Ругие ханым апансыздан театрде олып кечкен сонъки топлашувлардан бирини хатырлады. Шу топлашувда директор эмир сыфатында репертуарны гъайрыдан бакъып чыкъылмасы акъыкъында сёйлеген эди. Цензурадан Юсуф Везир, Али Назим, Мюшфык, Мухтанлы, Талыблы кечмедилер. Спектакльде бу муэллифлернинъ шиири я да къыскъа бир репризасы янъгъырагъан олса, электен кечирмек эмир берильди…

Къадынынынъ пек тесирленген табиатыны билип, Чобан-заде онынъ иле сиясет акъкъында лафлардан къачына тургъан -- къорантада теляшландыргъан, “халкъ душманлары” адландырылгъан кимселер иле сонъсуз курешке джельп этильген къызыл профессуранынъ заман эмиринен денъишкен, къарышыкъ къуйипалыгъынен вздорность багълы мевзулар ясакъ астында эдилер.

Кисловодсккъа кетмезден, Чобан-заде тесадуфен айткъаны киби, о, ве даа онгъа якъын оджанен берабер институттан ректорлары Симург Тагишахбазыны кетмеге меджбур эттилер.

Хабиб одасындан чыкъаркен, шашмалагъан Ругие ханым иле къаршылашты.

-- Хабиб, сизмисиз? -- ичи енгиллешкен киби, нефес кечирди къадын. -- Мен, тюневинки чагъырылмагъан мусафирлер кене къапумызны тырмалай, деп белледим… Анджакъ, мен неден къоркъа экеним?! Айттылар да, муфсит (крамольный) ич бир шей тапмадылар… Сумбатов да незакетли эди, фортепиапоны сазламагъа ишандырды, -- къадын токътап-токътап, фикирлерини къарыштырып ифаде эте эди.

-- Анджакъ ким биле оларны -- агъызларындан бал тамлар, джеплеринде исе окъ толу наган… Тюневин олгъан шейлер акъкъында Бекир агъанъызгъа сёз къачырманъ. Айтынъыз: севемиз, беклеймиз… эм Кисловодскта чокъ къалманъыз. Сиз эр вакъыт озюнъизни тута бильген, сабырлы адамсыз… тюневин де джесюрлик косьтердинъиз… Бутюн гедже юкъламадым, мийимни чешит фикирлер ёрды… театр репертуарындан силип ташлангъан языджыларнынъ адлары… эм апансыздан, булар арасында билесиз нени тюшюндим?.. Къадынларнынъ сезгирлиги алдатмаз -- сиз ве Асие бири-биринъизге пек келишесиз, бир бахт йылдызы астында догъгъан киби, -- деп къошты.

Башына явлукъ багълагъан, китапларны тоздан сюрткен Асие, озь

адыны эшитип, Бекир агъанынъ кабинетинден юзюни косьтерди. Хабиб онъа достане баш къакъты ве Ругие ханым узаткъан зарны алды.
-- Бекирге эки сёз яздым: беклейим… севем. Тюневинки акътар-тёнтер акъкъында бир сёз ёкъ… Огъурлы ёллар олсун, яхшы хаберлернен къайтмакъ насип олсун.
Хабиб мектюпни курткасынынъ джебинде терендже сакъламакъ макъсадынен, оны тантимнен къатлагъанда Асие чыкъты:
-- Ханым, Бекир агъанынъ кабинетинде кене темиз ве къынтавлы…
-- Ёкъ, мазунлыкъпечальный иле сесленди эв саибеси, -- бизим ювамызда энди ич бир вакъыт къынтавлы ве тынч олмайджакъ… Мен буны билем, сезем...
Бугунь, бельки, такъдир онъа кулер, деген умютнен, Хабиб чыкъышкъа догърулды, лякин азбар къапуны ачмаздан, апансыздан ичинде шубе догъды: онынъ эр бир адымыны незарет эткенлер бардыр. Ойле олмаса, Сарымсакъов онынъ автобус станциясына тюневин баргъаныны къайдан бильди..? Керчектен де, оны аязлы сабанынъ кескин къокъусынен къаршылагъан сокъакънынъ кошесинде, трамвай дурагъынынъ кунешлиги тюбюнде, къалдырымгъа япышып, брезентнен орьтюли машна тура эди. Бир кереден айдавджынынъ еринде балыкъ къармагъыны дюменге денъиштирген Рустем козьге чарпты. Артта исе -- Чобан-заденинъ эвинде тюнтюв вакътында онынъ джемиданыны акътаргъан сержант Ахундов отура эди.
Хабиб, машинаны корьмезден олып ве такъиптен къачаракъ, къатты адымларнен автостанциядан терс тарафкъа ёл алды, лякин оны чагъырдылар:
-- Эй, деликъанлы, джаяв юрменъиз… ёл узакъ -- сизни машна беклей.
Биринджи фикири чапмакъ, машна кечип оламагъан янаша тар сокъакъкъа бурулмакъ ве Ичери-шехернинъ битмез-тюкенмез лабиринтлеринде гъайып олмакъ эди… Лякин, озю-озюнден беклемезден, антиквар тюкянчыгъы янында токъталды ве ичтеки сагълам фикирлерине динъленди: Токъта! Акъай ол!
Сержант Ахундов, пыштав къыны асылгъан къайышыны чекерек, пешинден кельди ве Хабибнинъ тирсегинден тутып, сыкъты.
-- Къайда я огъурлар? Автовокзал терс тарафта да. Сизни алып барарыкъ, Кисловодсккъа билет алмагъа ярдым этерик, -- енгиль истизанен деди такъипчи. -- Лякин бир къач зарарсыз суальге джевап бергенинъизден сонъ…
-- Сиз кимсинъиз?! Мени неге эсасланып якъалайсыз?! -- Хабиб къолуны серт чекип алды ве кери адым атты: -- Машнагъа отурмайджам… Джаяв севем…
Ахундов оны омузындан къапкъачлады:
-- Сиз акъыллы адамгъа ошайсыз… милис нарядыны чагъыргъанымны истемезсиз… Тюшюнъ пешиме, баштакълыкъ япманъыз…
Машна къапусы янында Ахундов Хабибнинъ курткасы джеплерини акътарды, Ругие ханымнынъ мектюбини къармалап чыкъарды,

бухаралыны машнанынъ арт отургъычына итеп отуртты. Озю шаматанен айдавджынынъ кабинасына минди.
Машна еринден бирден кочькенде, къаранлыкъта Хабиб янында отургъан Сарымсакъовнынъ бетини абайлады. Терс-терс юзюне къаршы къычырды:
-- Сиз кимсинъиз..? Сучум неде?!
-- Шимди даа бир шейде дегиль, -- эшитти о сагъыр сесни -- Сиз бизни шаат оларакъ меракъландырасыз, яш достум -- джадид. Пек истер эдим, сиз, илериде де, ватанынъызгъа, къадим заманларнынъ шаирлери мубарек, деп адландыргъан Бухарагъа аман-эсен къайткъанынъызгъадже, тамам шу статуста къалгъанынъызны. -- Сарымсакъов “джадид” деп мыскъыллагъаннынъ тизине къолуны къойды. -- Къабаатлангъанлар бойле онъайтлы юрмейлер… оларны пармакълыгъы олгъан “воронок”ларгъа къапайлар… Тынчланынъ… Раат олмакъ -- кучьлю олмакъ… сиз тасавуф суфизм иле авесленесиз, гъалиба… тамам софу киби вакъыт ирадесине ве сабыргъа берилинъиз… ве манъа, семетдешинъизге ишанынъыз. Сизинъ устазынъыз ве достунъыз олурым, -- пиязлап, айта-айта, анъалата берди капитан.
-- Меним устазым -- Бекир эфенди Чобан-заде.., -- эшитти субетдеш терс джевапны. -- Мен ондан ич бир вакъыт инкяр этмем, якъалав телюкеси олса биле…
-- Хм, -- кулюмсиреди Сарымсакъов. -- Заманлар денъише, устазлар да… къайда шимди бухаралыларгъа устазлыкъ, атта акимлик япкъан -- джадид айдут такъымы -- Файзулла Ходжаев, Фитрат, Абдукъадыр Мухиддинов, Муса Сайфитдинов ве дигер затлар?! Олар Бухарада омюрге ве тасильге пантюрк къанунларыны кирсеткенде нелер япкъаныны бабанъыздан соранъыз!.. Ёкъ, бизим догъру ёлдан кетмедилер… Ве джезасыны корьдилер…
Ахундов, джебини къармалады ве бирден Сарымсакъовгъа чевирильди:
-- Афу этерсиз, капитан аркъадаш… Тинтюв вакътында гражданин Гулям-задеде мектюп таптым, -- ве зарны онъа узатты.
Сарымсакъов къычырып окъуды:
-- Севем… беклейим… Йырджы -- къыскъадан, нотадан окъугъан киби, бир арткъач сёз ёкъ…
-- Ох, шу йырджы къадынчыкълар, -- сесленди Рустем, -- Акъайына, севем, деп хабер ёллар, озю исе ойнашынен тёшекке ятар… ха! ха!
Айтылгъан сёзлер Хабиб ичюн шамар киби корюнди. О, бирден турмагъа ынтылып:
-- Биревлернинъ мектюплерини ачмакъны алчакълыкъ саям! Ойле айтмагъа акъкъынъыз ёкъ, арамзаде! Ругие ханым вели (святой) къадындыр!
Сарымсакъов Хабибге тааджипнен бакъты ве, иште, не япайым, хызмет, демеге истегендай, омузларыны сыкъты…
Чорлангъан Хабиб даа бир шейлер айтаджакъ олды, лякин сонъ, оларгъа не дейджексинъ, мундирлер кийген арсызлар, эписи бир анъламазлар, деген киби, къолуны къакъты. Олар ичюн азиз бир шей бармы экен…

Бойле этип, сукюнетте Приморский бульварны аштылар, Графский джаддесини кечип кеттилер, Шамахан арабакъапуларына бурулдылар. Бу ерде машна ич бир шейнен айырылмагъан “Нефтяник” мусафирханесининъ бинасы янында бирден токътады…

VII

Сарымсакъов ве онынъле кельгенлер босагъадан атлагъанынен, къабул масасы башында отургъан мухафирханенинъ идареджиси ашыкъып турды. Оны чокътан бильген къадын, ялтакъланып, анахтарларны узатты ве мердивенден тёпеге котерильгенлерни кергин бакъышнен озгъарды.

Мусафирханеде яшагъанларнынъ дикъкъатыны мына санъа джельп этмейип, экинджи къаттаки кошеде олгъан одагъа котерильдилер. Къапусы, тышкъа бир сес биле эшитильмесин деп, къалын дермантин иле тарттырылгъан эди.

Йымшакъ диванлар, макъатлар, чечек бардакълары ве диварларда манзаралы ресимлер иле эки ода: буларны Хабиб бир бакъышта корип, козю пенджереде токъталды. къапуны ичтен килитлегенлерини эшиткенинен, акъылына фикир кельди: пенджерени къырып, къачмакъ мумкюн олур экенми..?

Пенджере артында Ичери-шехердеки Къыз къуллесининъ къаралтысы корюнип тура… къачаджакъ олса, къуртарыджы фарос (маяк) киби…

Сарымсакъов онынъ фикирден кести:

-- Чай ичеджексинъ, семетдеш, я папиросмы? -- деди о, “Казбек” язысы олгъан къутунынъ къапагъыны ачып.

-- Мен тютюн ичмейим…

-- Ана-бабанъа машалла… дегерли тербие бергенлер. -- Ве ичине папирос тютюнини терен чекип, къошты: -- Айса, арткъач сёзсюз ишке киришейик… Лейтенант Шорохов -- ишмарнен, къурбан арагъан мутаасипнинъки (фанатик) киби янгъан козьлери олгъан, сырыкъ киби арыкъ акъайгъа ерини корьсетти -- сизинъ еринъиз маса башында.

Обири чантадан гонь джюзданны чыкъарды, ачты. Биринджи саифеде Хабиб: “Къызыл фуртуна” иши” деген языны корип къалды. “Кятип” язмагъа азырланды, лякин Сарымсакъов ишмарнен онынъ авеслигини сёндюрди:

-- Бираз токътайыкъ, лейтенант, соргъу стенограммасыз… эки семетдеш арасында ишанчлы субет олсун, -- деп, диванда аякъларыны сыкъып отургъан Хабибге чевирильди.

-- Эгер, итираз бильдирмесенъиз, сизден дегиль де, сиз эфенди деп адландыргъан кишиден башлайыкъ… Кимсе ичюн бу сыр дегиль эди: Ташкентте чалышкъан йыллары раатлыкъ куньлерде Чобан-заде студентлерни ойнамакъ, шиир окъумакъ, атта раатланмакъ ичюн табиаткъа алып чыкъа тургъан… Гъает дюльбер ерлерге -- Дурменге… шенълеше, шакъалаша, чардаш, озьбеклернинъ “Ёр-ёр”ини ойнай эдилер… яваш-яваш бири-бирине ишанмагъа башлай эдилер. Нетиджеде, насылдыр топлум яратылды, берабер Чулпан, Бехбудининъ миллетчи шиирлери окъулды, сиз исе гъайретнен --

Абдулла Къадырининъ несир эсерлеринден парчалар… онынъ романы акъкъында зевкъ иле язылгъан сесленювни Чобан-заденинъ эвинде тинтюв отькерильгенде, шейлеринъиз арасындан таптылар. О йыллары, кунь-куньден табиатта, мусаллат козь ве къулакълардан четте олмакъ авес олгъанлар, текрарлайым, насылдыр яшлар тешкилятына бирлештилер, Чобан-заде уйдургъан низамнамеде, Къуранда емин эткен киби, ант эттилер…
Хабиб, къыйын суаллерге къандырыджы джевап бергенде, янълышмамакъ ичюн, башындан дикъкъатнен динълемеге азырланса да, чорлангъаныны сакълап оламады.
Сарымсакъов буны онынъ, чыбалгъан сачларыны сыйпагъанда, къалтырагъан къолларындан анълады.
Дикъкъатыны джельп этмеге истеп, Сарымсакъов текрарлады:
-- Булар эписи догъруmы? Яшларнынъ миллетчи топлумы?
Хабиб уянгъан киби олды, озюни керчек яшайыштан тыш олгъаны киби дуйды -- онынъ яш, назик, бу къадар къабартылгъан яланны къабул этмеген гонълю, Чобан-заденинъ, о, тайып йыкъылсын, къарышып къалсын, деп, аякълары астында кишен (путы) тёшельгени себебинден къальби сызламагъа башлады….
-- Мында тек эфенди балалыкътан севген “Тым-тым”, “Чобан оюны” ве дигер оюнларны огренгенимиз догъру… Къалгъаны -- ялан. Бундан башкъа къошмагъа шейим ёкъ!
-- Бакъ манъа, акъикъатсевер! -- апансыздан къошулды субетке, шимдигедже тарсыкъып отургъан Шорохов. -- Мында тек бир акъикъат бар -- бизимки, башкъасы олмай! О -- бизим монополиямыз… сен насыл бургъаланмасанъ да…
Сарымсакъов тынчландырыджы ишмар япып, девам этти:
-- Мында музакере этиледжек шей ёкъ… Адий суаль: насыл этип сиз, Гулям-заде, Абдулла Къадырининъ иджадыны сечтинъиз? Онынъ иджады иле огъраштмакъны эфендинъиз талап эттими?!
-- Худжур суаль. -- Хабиб, фикирлерини топламакъ ичюн диваннынъ дигер кошесине чекилип отурды. Сарымсакъов агъызындан чыкъармагъан папироснынъ тютюнине богъулып, оксюрмеге башлады. -- Абдулла Къадырини даа мектеп чагъымда бегенген эдим. Чобан-заде иле таныш олмагъанымдан эвель…
-- Къартананънынъ масалларындан эвельми? -- Кулюмсиреди Сарымсакъов, джеп саатыны чыкъарып: -- Уйлелик вакъты кельди… Ахундов къавеге чапа-чапа барып кель… мусафиримизни де долманен сыйлармыз… Бутюн вакъыт къапу янында къаравуллыкъта тургъан Ахундов анахтарны айландырып, башыны аяткъа чыкъарып бакъты.
“Бу, соргъу япылгъанларнынъ не бир сеси, не къычырмасы, не зар чекюви эшитильген тена одада олар эм ашайлар, эм оларнынъ акъикъаткъа монополиясынен разы олмагъанларнынъ къан чыкъкъандже кемиклерини къыралар”, -- апансыздан козю ачылгъандай, фикир чертип алды генчни. О, турды:
-- Сагъ олунъыз… долманъыздан емледим… Азат ола билирми? Вакътынъызны зая сарф этесиз… эгер Чобан-задеге ифтира атаджагъымны беллесенъиз…

Лейтенант Шорохов къоркъузаджакъ олып, масагъа юмругъынен урды.
-- Отур!
Сарымсакъов сабырсыз хызметдешини кене тенбиеледи:
-- Къоркъузмакъ керекмей… Бухаралыларны Шаркънынъ Париж сакинлери, деп адландыралар… Назик, тез тесирленген гонъюллери бар… -- Хабибге чевирильди. -- Бизнен уйлелик ашамайджагъынъызгъа языкъ… бу энди шаркъ аньанесине уймагъан бир шей… биз сизни мындан чыкъармамыздан эвель сонъки суаль: Чобан-заделен сонъ институттан чыкъарылгъан… сизинъ эшинъиз доцент Абу Сайид Ходжаев шимди къайда булуна?
-- Бильмейим, -- Хабиб омузларыны сыкъып, башыны тёбен алды…
Ве Сарымсакъовнынъ даа бир лафыны эшитти:
-- Худжур бир яш… Заваллы даа тюневин Ругие Гиреевнагъа илядж алмакъ ичюн апханеге чапып кетти ве Каспий сувуна далгъан киби, изсиз гъайып олды…
Сарымсакъов турды, мундирини тюзетти, Хабибден къысылгъан козьлерини алмай, тюшюнип бакъты: -- Тамам. Бугунь азатсынъыз… Лякин токътагъан эвден бир якъкъа кетменъиз, сизге янъы суалим ола биле… бельки де, башкъа сизни раатсызламамыз. Ким бильсин? -- Ве, сагълыкълашаракъ, Хабибге къолуны узатты. О исе агъырмакълыкъ этип (помедлил), чыкъышкъа адым атты ве токътап, терли къолны сыкъты.
Къапу янында олгъанда Сарымсакъовнынъ насиатыны эшитти:
-- Эм де билинъиз. Эндиден сонъ сиз, башкъалары -- сизге таныш яки таныш олмагъанлар сырасында…арындырыджы “Къызыл фуртуна”гъа къошулгъан… даа бир дане, буюк олмагъан далгъасыз…
Ахундов къапугъа анахтарны кирсеткен заман Хабиб озь ичинден кулюмсиреди: “Не керек акъикъаткъа монополияны аллегория ве тапмаджалар иле думанлаштырмагъа..? Ойле тактикамы..?”

VIII

Хабиб басамакълар иле ашагъы чапаркен, азатлыкъкъа олгъан дуйгъусындан, мердивен онъа пек узун корюнди… Идареджининъ тикилип бакъкъан назары астында мусафирханеден чыкъып, не ичюндир, тюшюнмеден Шамахан арабакъапусы тарафкъа бурулды ве Ичери-шехернинъ сокъакъларына далды. Невбеттеки такъиптен сакъыньп, онынъ тар лабиринтлеринде излерини джойдурмакъ истеди.
Яшап кечирген эеджандан онынъ юреги булана эди. Бираз нефес алмакъ ве “Нефтяник”нинъ тена одасында олып кечкенлерни яхшы анъламакъ, Сарымсакъов онъа берген суаллерни хатырламакъ ичюн бириндживи расткельген скемлеге аман-аман йыкъылып къалды. Лякин не акъкъында тюшюнсе де, фикирлери Чобан-задеге, эфенди хавф астында олгъанына къайта берди… Бельки де, бунынъ фаркъына барып, Бекир агъа вакътынджа Бакудан узакъча -- Кисловодсккъа кетмеге къарар алгъандыр?!
Къарышыкъ ве чешит яштаки туристлер топлумы къылавуз (экскурсовод) -- эсли, тобан шляпа ве тобугъынадже къырмызы

антердеки къадыннынъ ишмарынен Хабибнинъ артында токъталдылар. Чекишкен, ана-мына яйгъара къопараджакъ киби сеснен боразангъа (рупор): “Инкъиляп иштиракчилери ве ветеранлар, етекчи ермайджыларгъа, мектепкедже чагъындаки балаларгъа элли файызлыкъ эндирим…”, -- къычырды о. Сонъ, къызыл байрачыкъны саллап, ачыкъагъызлар топлумыны Шамахан арабакъапулары бою юргюзип, “Баку ханларынынъ сарайы”на таба алып барды. О ерде “Ширваншахлар амамы”деген косьтергич бар эди….
Дюльбер, къадимий задекянлыкъ корюниши олгъан Ханлар сарайы артында онъа кесен-кес терс кельген торс, къурум сажа излери олгъан таш бина тура эди. Сарайнынъ ренкли, зенгин боялы къапламасына лякъайд козь ташлап, туристлернинъ бири шу таш къуруджылыкъкъа авесли дикъкъатыны токътатты ве къылавуздан:
-- Бу ис баскъан бинада не бар? Балыкъ цехининъ исханесими?
Къылавуз, топаллагъан москвалы, таягъыны котерип косьтерген тарафкъа козь биле атмайып, лаф гизли объект акъкъында кеткени киби, къыскъадан:
-- Тахкъикъат тюрьмеси, -- деди. -- Авам халкъ арасында: Къара шеэр…
-- О насыл шеэр олгъан экен?! -- хымылдады таякълы адам, -- адий исхане, -- тирельди о озь фикиринде: -- Бельки, исханенинъ озь тюкяны бар, анда да, бизим Тамбовдаки киби, чабакъ балыгъы иле бира саталар…
Къылавуз, бу дуюла эди, ахмакъ топлумдан болдурмагъа башлады ве, базыда пельтекленип, озь хызмет вазифесини беджеререк, анълатмагъа тырышты: -- Къара шеэр тургъан ерде асыр башында къую бар эди. Капиталистлер ондан, ермай битмегендже, юзьсюздже файдаландылар… Ишчи халкъ, отьмексиз къалып, исьян къопарды… Оларны залымджасына бастырдылар, эписи исьянджыларны атып ольдюрдилер… Иште, къыскъадан Къара шеэрнинъ тарихы, -- ве, къызыл байрачыкъны саллап, ачыкъагъызларны ашыкътыра-ашыкътыра, туристлерни Ичери-шехернинъ лабиринтлерине давет этти. -- Энъ меракълысы илериде оладжакъ… он бешинджи асырдан къалгъан Бухара базиргянларынынъ кервансарайы…
Догъмуш шеэри анъылгъаныны эшитип, Хабибнинъ юреги сыкъылды. “Абу Сайидге хабер этмели, -- чевре-четке бакъты: -- Бельки, хавф астында олгъаныны бильмейип, мында Ичери-шехернинъ шиш кебаб емекханесинде кейф чатадыр?”. Лякин шу арада бу фикирден ред этти. -- Эски шеэрнинъ энъ паалы ашханелеринде кейфленмек ичюн ишсиз доцентте акъча къайда?..
Абу Сайид къайда олмасы мумкюнлигини тюшюнип, Шамахан арабакъапуларындан чыкъып кетмеге ашыкъты. Арткъа бакъмай, “Нефтяник” мусафирханеси янындан кечти. Къомшу аралыкъкъа бурулгъан сонъ, ярым саат огюне, андан сагъ чыкъарып экенлерми, деген фикирден чекишкен къапалы кошедеки оданынъ экинджи къаттаки пенджересине бакъып, нефес кечирди… Пенджереде насылдыр инсаннынъ кольгеси корюнди, сонъ экинджисинки. Санки ачыкъ авалыкътан кельген тазе аванен невбет иле нефес ала

эдилер…
Эгер Хабиб шимди шу, оны соргъу япкъан одагъа къайтып олгъан олса, маса башындаки декорация денъишкенини корер эди -- Шорохов ве Ахундов ерине анда Шор ве Григорянц лейтенантлары отура эдилер…
“Оларнынъ къурбаны ким экен?” -- кельди акъылына ве теляшлангъан Хабиб ялы боюндаки бульваргъа таба адымларыны тезлештирди. О ерде севги толу Абу Сайид… баштан тобугъынадже къара урбаларгъа сарынгъан, озюне бир километр якъын къоймагъан семетдеш озьбек къызларындан фаркъ эткен… аврупа бичимли мот урба кийген яш, эркин Баку къадынларынен танышмакъ ниетинен сыкъ-сыкъ кезе тургъан…

IX
Эгер Хабиб Гулям-заде, мусафирханеден чапып чыкъкъан сонъ къомшу берберханенинъ кузьгюсинде чыбалгъан сачларыны тюзетмек ичюн токътагъан олса, пенджересиз, брезент тёпеси олгъан таныш машнаны, ичинден исе милислер Абу Сайид Ходжаевни чыкъарып, мусафирханенинъ къапусына итегенлерини мытлакъа корер эди.
Хабиб киби, бу алышылмагъан ве теляшлы шараитке тюшкен ишсиз доцент озюни эшине коре, къарама-къаршы алып барды.
Эгер Хабиб, биз корьгенимиз киби, синъирлене ве телюке вазиетинде къорчалама инстинкти оны, Сарымсакъовнынъ суаллерине тиль къайтармагъа меджбур эткен олса, Абу Сайид бойле алларда озюни садедиль, ондан не истегенлерини анъламагъан инсан киби алып бара эди. Дивангъа отургъаны ве сербест, вуджудыны джайратып ерлешкенининен, меракъланды: бу, бельки, хатадыр, бельки, оны башкъасынен, айны о киби муэндислик институтынынъ доценти олгъан кимсенен адаштыргъандырлар?! Чюнки НКВД хадимлерининъ бойле де иши чокъ, эр кесни тешкерип, козетип етиштирамазсынъ… Бакуда эмиш-демишлер юре де: къуюмджы Самвел Акопян ерине кене шу эвде яшагъан онынъ сойаддашы аякъкъапчыны якъалагъанлар…
Лякин эр шей Абу Сайид хаялына кельген сценарий боюнджа кетмеди. О, садедиль, масум бир черенен къапалы оданы козьден кечиргенде, къомшу ханеден начар, акъсагъан адам чыкъып, эмир берди:
-- Манъа бакъ! Къыбырданма! -- ве Ходжаевге фотоаппаратны тикледи.
Обири юзюни къапатмакъ ичюн къолунен къорчалайыджы ишмар этти.
-- Олды!
-- Тарих ичюнми? -- ынтылды шакъагъа чевирмеге даа джесаретини джоймагъан Абу Сайид. Анджакъ о биле эди: соргъуларда фотоны “Мабюснинъ анкета”сына япыштырмакъ ичюн япалар.
Лейтенант Григорьянц къансыз индже дудакъларыны тебессюмде созды, сесинде енгиль акцент иле, истизанен анълатты:
-- Фотограф профессор Чобан-заденинъ истидатлы талебесини хатире

оларакъ къалдырмакъ истеди… Йигирми эки яшында оджасынынъ гъайретинен Бакунынъ энъ яхшы алий окъув юртунынъ кафедарсында доцент ерини алгъан… Демек, Абу Сайид Ходжаев, сизге бир къач суаль бермек истеймиз, виджданлы, самимий джевап береджегинъизге умют этемиз.
Абу Сайид козь къыйыгъындан лейтенант Шор, язмагъа азырланып, “Къызыл фуртуна” иши” язысы олгъан джюзданны ачкъаныны корьди.
Абу Сайид бир аягъыны дигер аягъына нумайышлы демонстративно къойды ве озюне эминлик бермек ичюн маил (покатые) омузларыны догъурлады:
-- Меним джевапларым, мен ким оларакъ: шаат я да шекленген олгъаныма багълы оладжакъ…
-- Бу сизинъ самимий икърар этменъизге признаться, бизге ярдым этмек истегинъизге багълы, -- къайд этти Григорьянц ве не ичюндир Ходжаевнинъ бурну огюнде пармакъларыны шакълады. Бираз арткъа берилип, Абу Сайид омузларыны сыкъты:
-- Самимий олмагъа тырышырым, анджакъ, эгер сиз абайлагъан олсанъыз, мен эеджанлангъанда бираз пельтекленем… бундан интонациямны къанаатлендириджи деп саймазсыз, бельки… -- эвельки садедиллик иле джевап берди согъу япылгъан.
Онынъ яры шакъа давуш аэнки, къаршыларында отургъан адам, къапалы одада бир озю олып, къоркъудан тилини юткъанына, я да эсини джояяткъан алда олгъанына алышкъан тахкъикъатчыларны энъ башындан асабийлендире башлады...
Институттаки сабыкъ зенаатдашларындан онынъ йымшакъ табиаты, шенъ, мазунлыкъ бильмеген къую (нрав) ве танышмакъ ичюн бакулы къызларны сайламагъаныны билип, тахкъикъатчылар Абу Сайид ильк суальден башлап, Бекир Чобан-задеге къаршы оларгъа керекли шаатлыкъ береджегини бекледилер… джевап оларакъ исе кульмек, шакъа этмек…
-- Доцент унванына сиз, профессор Чобан-заде сизге теклиф эткен Махмуд Къашгъарлынынъ “Дивон-и лугъат-и ат-тюрк” эсерини азербайджан тилине терджиме эткенинъиз ичюн наиль олдынъыз. Ойлеми? -- берди суалини Григорьянц, ода бою юрип.
-- Догъру… бакулыларгъа мусафирченликлери ве гъарип студентке къолтуткъанлары ичюн меним тешеккюрлерим оларакъ, -- джевап берди Ходжаев, озю исе тюшюнди: “Бильмирли инсанлар, бедава айтмагъанлар: энкавэдэде “къызыл пофессорлар” сырасындан энъ тасилли чекистлер чалыша…
Григорьянц, кескин демленген чай къокъусы кельген къомшу одагъа, биревни соргъуда иштирак этмеге чагъырып, бакъты ве бирден чевирильди:
-- Я сизинъ акъылынъызгъа кельмедими, совет бакулыларгъа: ермайджыларгъа, сувгъа далыджыларгъа, денъизджилерге узакъ къуллукъ заманыдан къалгъан “Дивон” неге керек олгъаныны тюшюндинъизми?.. О оларгъа насыл бильги бере биледжек?!
“Ама да янълышкъаным, -- тюшюнди Абу Сайид онынъ бетине бакъып, -- бир дакъкъа эвельси чекистлерни укъукъкъоруйыджылар

арасында энъ окъумыш сандым… мында исе не эшитем… ресмий, эскиджесине, шиарлар тили. Эбет, аджджы козь къайтув” разочарование ...
-- Къашгъарлынынъ мешур “Дивон”ны хызметим талабынен алимлер шурасы изини иле терджиме эттим… бунынъ ичюн кафедрада бошагъан доцент ерине кирдим. Эгер къыскъа айтаджакъ олсакъ…
-- Айды, ойле олсун… -- Тахкъикъатчы озь агъыр кевдесинен соргъугъа огърагъаннынъ янына, дивангъа ойле ялпашты ки, тап зембелеклери пружина гъыйчылдады… -- Айса, чокъ икметли алимлер шурасы сизинъ ишинъизде ачыкътан-ачыкъ зайыф, миллетчи фикирлерни не ичюн корьмегенини насыл анъламакъ мумкюн?! -- Бирден турып, Григорьянц къапында “Къызыл фуртуна” иши” деген джюздан яткъан маса янына барып, пармагъынен онъа тирельди -- Бельки, оларнынъ козьлерине Бекир Чобан-заденинъ шуретинден перде тюшти… сёз сырасы, гъает шубели шурет, дер эдим… иште, Чобан-заденинъ тезкереси бар, онда ильмий шурагъа, сизге тюрк филологиясы кафедрасынынъ доцент унваныны бермек риджасы язылгъан. Бу кафедрагъа исе о озю ёлбашчылыкъ япа эди…
-- Эбет, риджа этти, чюнки Чобан-заде о заман меним ильмий реберим эди -- тааджипнен бакъты тахкъикъатчыгъа Абу Сайид, -- профессор Латыф-заде язма шекильде къолтутты…
Григорьянц, козьлерини къысып, соргъугъа огъратылгъангъа девамлы бакъты, санки доцент унваны иле вакъиада даа зияде къандыраджакъ делиллер къыдырды.
-- Сиз сабыкъ зенаатдаш доцентлер Мемет Энвер-огълу, профессор Ахмат Кълыч-огълунынъ адларыны билесизми..?
Абу Сайид, эбет, белли, дегендай, тааджипнен омузларыны сыкъкъан вакъытта тахкъикъатчы масадан “Къызыл фуртуна” иши” деп адландырылгъан джюзданны котерип, оны авада силькиди:
-- Мында бакъ. Бу эки иззетли оджа сизинъ “Дивон”гъа язгъан изаатларынъызгъа къандырыджы бир сесленме яздылар… бу намуслы алимлернинъ фикириндже -- Къашгъарлы тариф эткен тюрклер тили, оларнынъ адетлери, риваетлери акъкъында сиз язгъанларынъыз -- сахте илим. Сизинъ, къадимий тюрк къабилелерине бакъкъанда, славянлар къабилелери -- земаневий рус, украин, акърусларнынъ илерилев дереджеси он къат ашагъы эди -- язма тили олмагъан, цивиль адалетли къанунлар олмагъан… къыскъасы айдутлар… , деп тасдикълагъанынынъыз да тенденциоздыр… Эм сиз насыл этип анълатырсыз ки, Чобан-заде киби ойле бир басиретли алим сизинъ язынъызда усталыкънен сакълы сувасты ташларны, земаневийджесине айткъанда -- джебинъизде учьпармакълы ишаретни корьмеди? Бельки, сизинъ эфенди бу къатмер миллетчиликке махсус козьлерини юмды? Анджакъ, неге шашмакъ мумкюн мында!? Аджджы алма тюбюнде аджджы алма… сиз де зенаатдашларынъыз козюнде аджджы алма олдынъыз, эм олар сизни ве мeслекдешинъизни институттан къувдылар… -- Айнеджиликнен козьлерини къысып, иш иле джюзданны тосат-тосат саифелеген зенаатдашы Шоргъа бакъты ве Абу Сайидге чевирильди.

Яшнынъ юзюнде тааджип ве шашкъынлыкъ дуюла, санки о, тахкъикъатчы ойле тафсилятлы, давушында махсус аэнкнен айткъан сёзлерни анъламай эди.
-- Сёз сырасы, Бекир Ваапович Чобан-заде шимди не ерде олгъаныны бильмейсизми? Бакуда я да Къарасувбазарда?
Абу Сайид суальни эшитмегендай этти, онъа ве Чобан-задеге чакъув язгъан -- профессор Ахмат Кълыч-огълу ве доцент Энвер-огълуны хатырламагъа тырышты. Оларнен танышлыгъы чокъ якъын дегиль эди, шимди исе ишсиз къалгъан вакъытта оларны хатырасындан умумен чыкъаргъан. Эписи бир бу чакъув онынъ зытына басты…
-- Ильмий фезада Къашгъарлынынъ “Дивон” иши этрафында, адет узьре, эки я да учь давалы фикир пейда ола… Шу себептен иззетли “къызыл профессорлар”нынъ сесленмеси… не эди шу адлары… огълу… огълу?, -- эки йыл омюрини сарф эткен эмеги нетиджесини яманлагъанларнынъ адларыны хатырламагъа тырышып, манълайыны бурюштирди о, -- мен тек Чобан-заденинъ дегиль, Самед Агамалининъ фикирини де козь огюне алдым.
-- Сиз шимди не акъкъында айтасыз? -- асабийленип айтты, Чобан-заденинъ булунгъан ери акъкъында суальге джевап беклеген Григорьянц.
-- Ильмий алемдеки мунакъашалар акъкъында… -- садедилликнен джевап берди Абу Сайид.
Соргъунынъ базы ерлерини язып алгъан зенаатдашы Шор, бесе-белли, джан сыкъыджы иштен безди. Асабийленип, къарандашнен масагъа такъылдамагъа башлады:
-- Озь окъумышлыгъынъызны нумайыш этмекни токътатынъыз! Тахкъикъат сизге нисбетен энди екяне нетидже чыкъарды!
Масагъа такъырдыны этишип, Сарымсакъов къомшу оданынъ къапусыны ачты ве, ягълы къолларыны сюртерек, босагъадан атлады. Артындан, чевре-четке сакъынып бакъкъан хызметчи къадын аш къалымтыларыны алып чыкъты.
-- Кунь хайырлы олсун, Абу Сайид Ходжаев. -- бир къарар достане, бир къарар япма сыфатта селямлашты Сарымсакъов.
Абу Сайид семетдешининъ таныш лехджесини эшитип, бекленильмеген бу вазиетте тап турмагъа ынтылды.
-- Тааджиплендинъизми?! Мен де хызмет ишлеримнен мында, Ташкенттен бинълер километр узакъкъа келип, эки семетдешим -- Хабиб Гулям-заде ве сиз иле танышаджагъымны беклемедим…
Хабиб энди мында олгъан, -- кельди Абу Сайиднинъ акълына.
-- Тютюн ичесизми? Буюрынъ… -- капитан папирос къутусыны ачып, онынъ тарафына узатты.
-- Ичем… -- шашмалап, деди соргъугъа огъратылгъан. О але даа “Хабиб де мында олгъан… Шимди къайда экен? Бельки, шу, Сарымсакъов лезетли ашкъа тойгъан корюнишнен чыкъкъан къомшу одададыр”, деген мусаллат фикирден къуртуламай эди. Лякин:
-- Лютфен, буюрынъ… -- сёзлерини эшитип, апансыздан: -- Ёкъ, тютюн ичмейим, сагъ олунъыз… Мен, иште, янълыш айттым -- балалыгъымдаки чаялыгъымны хатырладым…
-- Машалла, меним балалыкъ чаялыгъым, ана-бабамдан сакъланып

ичкеним, мени теджрибели тютюн ичиджи япты…
Сёзлерини тасдикълагъан киби, Сарымсакъов токътамайып тютюн иче, тосат-тосат погонларындан, башлары тёпелеринде давуш чыкъарып чалышкъан ельпазенинъ япракълары бутюн одагъа дагъыткъан кульни къакъып тура эди. Бир къач вакъыт тахкъикъатчы Шор отургъан маса устюнден эгилип, “Къызыл фуртуна” иши” джюзданыны саифеледи…
Онынъ таныш корюнген бетине бакъып, Абу Сайид апансыздан, институт китапханесининъ сакълы долапларында яткъан “Чар гизли полисининъ усуллары” деген китапны хатырлады. Онда бири-бирини “даирели соргъуларда” раатлыкъ бермейип, токътамайып, Григорьянцкъа ошагъан “серт” тахкъикъатчыны “муляйим” , тамам шимди озюни ойле косьтермеге тырышкъан, Абу Сайидге тютюн теклиф эткен, Григорьянцкъа аш кетирген акъсакъ хызметчиге исе, соргъу соралгъангъа (допрашиваемый) буфеттен бир шише “нарзан” кетирмеге авале эткен Сарымсакъов киби сою. Бу токътамагъан, мыргъаны чыкъаргъан даиреге тюшкен инсан, “серт” сою оны акъаретлеп, устюне къычырып, урмакънен къоркъузып, “муляйим” союна теслим эткен сонъ, ондан имдат къыдырып, озю ве башкъалары акъкъында, “муляйим” сою не талап этсе, айта тургъан… Лякин “муляйим” сою да чаресини тапмаса, озюне джельп этип оламаса, ве соргъу япылгъан адам не озюне, не де башкъаларына ифтира ташламакътан вазгечсе, онынъ ерине кене “серт” сою келе. Бусы таякънен агъыргъан ерлерге урмакъ… япышкъакъ орюмчек къолларынен, соргъу соралгъан эсини джоймагъандже, богъмакъ уста…
“Мен олар ичюн ойле… язылмакъ (разминка) ичюним… олар Чобан-задеге якъынлашмакъ ниетинделер” -- бу айныкъ фикир Абу Сайиднинъ мийинде олгъан къалабалыкъ ичинден тепип чыкъты.
-- Ичери-шехерни бегенесизми? -- башлады бекленильмеген суальден Сарымсакъов, ве, джевапны эшитмек ичюн токътамадан, девам этти:
-- Бакугъа кельгенимнинъ ильк куню таныш бир бакулы иле Ичери-шехерге бардым.
Онынъ сеси узакътан кельген киби эди. Чобан-заде акъкъында фикирлернен мешгъуль Абу Сайид, эфенди этрафында башлангъан бу хавфлы оюнда эмиетсиз бир адам олгъаныны къандырды. Къулагъы уджунда эшитти:
-- Энъ-эвеля бакулы мени Бухарадан кельген базиргянлар токътагъан кервансарай янына алып барды… самимиетле, манъа бизим сизнен умумий ватанымызны анъдыргъан кошечикни корьмектен мемнюн оладжагъымны бекледи… Мен исе окюндим, чюнки мында озю акъкъында тек бизим киргин туджджарларымыз хатыра къалдыргъан. Алишер Навои, Бобур, Ибн-Сина киби улу семетдешлеримиз дегиль… -- ве тюшюнджели алда токътап, капитан тавангъа тютюн булутчыгъы чыкъарып, папирос тюпчигини масада тургъан куллюкке басты.
Абу Сайид бираз бошашты (расслабился) ве дивангъа онъайтлыджа ерлешти.
-- Эписи бир Навоининъ руху мында авелей. Бекир Чобан-заде озь

ишинде бизим белли семетдешимизнинъ шиириетини теткъикъ этти… онынъ ичюн…
-- Эбет, меракълы… демек, Озьбекистаннынъ авасы, манзарасы, ярыкъ кунеши профессорны ильхамландырдылар… бизим улькемизни бир сефер, эки сефер дегиль, чокъ зиярет эткен, озь бильигиси иле бизим анъкъав генч тюрклернинъ младотурки дюнья бакъышларыны кенишлеткен Исмаил Гаспринскийни киби… -- Ве апансыздан мевзудан чекилип, сорады: -- Сиз, мен беллесем, Бакуны Истанбулгъа коре, зияде бегенесиз… Мында сиз ильмий мувафакъиетке ириштинъиз… бу мувафакъиетнинъ эсасы даа Тюркиеде къоюлса да… мен сизинъ “Бозкъурт”лардаки иштирагинъизни козьде тутам.
-- Бу янълыш. -- Абу Сайид окюнчнен дудакъларыны сыкъты, -- бир ерде, ич бир тюрлю Истанбул тешкилятларында аза олмадым… университетте окъудым, шиирлер яздым… Эвимни сагъынып яздым, иште.
-- Я сиз Самед Агамали иле насыл таныштынъыз? Насыл авесликлеринъиз сизни фикирдеш япты?
-- Доктор Агамали иле бизде насыл умумий авесликлер ола биле, о менден чокъ яш буюк, гъает мувафакъ, дюньябакъышлары къавий инсан… бизни Бакуда Чобан-заде таныштырды… -- джевап берди соргъу япылгъан сакин сеснен, санки Истанбулдаки окъув йылларыны хатырлап.
-- Самед Агамали шимди къайда? Сиз билесиз…
-- Ёкъ, тек шуны билем ки… профессор Чобан-заде иле Агамали институттан къувулдылар… Мен де олар иле берабер къувулгъанлар компаниясына кирдим…
-- Компаниясынамы?! -- Сиз шимди шашырып айттынъыз я да анълы суретте? -- Сарымсакъов къомшу ханенинъ къапусына чевирильди, андан токъ уйлеликтен козьлери ягълангъан тахкъикъатчы Шор чыкъты…
-- Я сиз, тюрклернинъкине ошагъан тешкилят -- “Туркистан бозкъуртлары”нда берабер аза олгъан Ташкенттеки студентлер компаниясы акъкъында не айта билесиз? Чобан-заде масюм невинный раатлыкъ ве оюнлар шекилини берип, сизни табиаткъа чыкъаргъаны… профессор тюрклернинъ миллий дегери акъкъында девамлы субетлер алып баргъаны… Туркистан совет Русиеге къошулгъан сонъ улькенинъ халкълары тек мустакъиллигини дегиль де, миллий анъыны джойгъаны акъкъында… оларны руслашмагъа меджбур эткенлерини… ве даа чокъ олмайджакъ шейлер айткъаныны…
Абу Сайид тааджипнен Сарымсакъовгъа бакъты ве сонъ козюни четке алды:
-- Булар эписи ялан… Чобан-заде ойле лафлар юрсетмеди! Бекир Ваапович аудиториядан тыш да болдурмакъ бильмей эди… лекцияларда анълатмагъа етиштирмегенини айта тургъан… болдургъан сонъ, ойнап кучь ала эдик… “Къувалама”ны огрене я да “Батты балыкъ” ойнай тургъанмыз.
Апансыздан, сааткъа бакъып, субетке тахкъикъатчы Шор киришти:

-- Бу яланчыкълар неге керек асыл?! Капитан аркъадаш, хатырасыны бираз тазертмек ичюн, Ходжаевни белли бир вакъыткъа бираз къынтавлыджа шараитке къоймакъ ляйыкъча олмазмы?..
-- Ойле олса керек, -- керди къолларыны Сарымсакъов ве тамам обири киби сабырсызлыкънен сааткъа бакъты. Бесе-белли зияде муим ве башкъа вакъыткъа къалдырылмайджакъ иши бар эди.
-- Машнаны чагъыртынъыз…
-- Бизнен кетедженъ! -- Шор Абу Сайидни къапугъа итеди. О исе чевирильди ве чокъ отургъанындан уюшкъан аякъларында салланды:
-- Сагъ олунъ, джаяв да юре билирим… -- Джамы буланчыкъ ёлакъларнен орьнекленген пенджереге бакъты. -- Ягъмур ягъгъанда мийинъе яхшы фикирлер келе…
Григорьянц къапуны бираз ачты:
-- Бизнен кетедженъ, акъыл торбасы, -- деп, босагъадан атлады. Ве Абу Сайид яры ачыкъ къапугъа башыны чыкъаргъанынен, тахкъикъатчы оны тез къапатып, яшнынъ пармакъларыны къысты. Абу Сайид даянмагъа чареси олмагъан агърыдан къычырды. Григорьянц, кескин сестен кейфленип, къапуны даа бираз къапалы тутып турды:
-- Даа зияде агъыраджакъ, чокъ зияде… эгер ялан айтмакъны токътатмасанъ...

X

Сумбатов ве компания Чобан-заденинъ эвине тинтюв япмагъа кельген кунюнден бир вакъытлары къынтавлы мескеннинъ къоюю авасындан къасевет руху ве янъы мусибетлер беклеви ойле де аваланып чыкъмады. Бу вазиет Ругие ханым ичюн пек агъыр келе ве о, озюни куньден куньге эп начар ве хастаджан сезе эди. Ноталарны четке чекти, фортепиано энди янъгъырамай эди… Бекир агъа иле бахтлы эвлиликте кечкен йыллары бу эвде ич бир вакъыт ойле мелюль (удручающий) ве агъыр сукюнет олмагъан эди. Асие иле субетлернинъ мевзусы да чокъсу акъайы эди… Бекир иле бир шей олса, даянамаз, якъаланувы исе яшатмагъан алгъа кетирир… Тосат-тосат о, санки эссиз алгъа тюше эди… Атта мусафирликке апансыздан яш, мизаджлы (темпераментный), музыкада буюк мувафакъиетке иришеджек Кара Караевнинъ кельмеси биле Ругие ханымда аяткъа меракъ къайтармады.
Караев сорамадан фортепианонынъ башына кечип, тикине тургъан сачларыны сыйпады ве Ругие ханым санада баш роллерден бирини иджра этмеге тайинленген “Еди гузель”ден бир къач аккорд чалмагъа ниетленди.
-- Оны саналаштырмагъа изин бергендже мен энди къартайып кетерим, -- чекти нетиджени Ругие ханым, бекленильмеген мусафирни эвден тездже аткъармагъа ве озь теляшлы фикирлери иле къалмагъа истеп.
Кара кеткен сонъ шашмалагъан, къайгъы-къасеветте къалгъан Хабиб къайтты. Асие онынъ одасына ашыкъты: сабадан апханеге илядж алмагъа чыкъкъан Абу Сайид акъкъында бир шейлер бильмеген экенми? Хабибнинъ къаршысында, болдургъан къолларыны

тизлерине къойып, сусып отурды. Бири-бирини бегенген яшлар арткъач сёзсюз бири-биринининъ алыны анълай эдилер…
Асие ве Хабиб бири-бирине меиль бергенлерини корьген Ругие ханым, шакъа этипми, джиддий айтыпмы, Гулям-задеге меслеат берди: къызгъа онъа акъайгъа чыкъмагъа теклиф этмек ве Бухарагъа алып кетип, Къырымдан келиннинъ ана-бабасыны чагъыртып, той япмакъ…
Бири-бирине меильни ве багълылыкъны берабер операгъа баргъанлары да къызыштыра эди. Театрге кириште билетсиз яшларны Ругие ханым къаршылай ве галёркагъа озгъара тургъан. Спектакльден сонъ, тескин алда умиротворенно ялы боюнда кезе, Хабиб Асиеге, Баку пахыллайджакъ дереджеде, Бухаранынъ дюльберликлери акъкъында эеджанлы икяе эте эди.
Ятакъ одасындан инъильти эшитип, Асие Ругие ханым янына ашыкъты, Хабиб исе багълы киби къатып къалды. Онынъ къарышыкъ фикирлери Абу Сайид иле къавеханеге баргъан Ичери-шехернинъ сокъакълары, аралыкълары, лабиринтлеринде эди… Ойле де реаль бир шейге шекилленмейип, теляшлы фикирлер апансыздан къопа, санки Чобан-заденинъ эвинде тинтюв олгъан он бир февраль кунюне барып тиреле ве онынъ къою, къаранлыкъ барлыгъында батып кете эдилер.
Эв ичинде вазиетни даа бетер кергинлештирмемек ичюн Хабиб Ругие ханымгъа ве Асиеге “Нефтяник” мусафирханесиндеки соргъу, Абу Сайидни шеэр бою къыдырып юргени акъкъында ич бир шей айтмады. Ялынъыз Ругие ханым дегиль, Асие де кескин къадын дуйгъусы иле сезе эди -- куньден куньге, челик сармал(спираль) киби, бу эвде, эм де Бакуда саф юрегинен къабул эткен, севген адамлар устюнде дешетли бир шей сарыла. Ятакъ одасындан чапып чыкъкъан Асиенинъ сесли давушы Хабибни озюне кетирди:
-- Хабиб, къач! Сакълан! Подъездге къара “воронок” келип токътады.
Кескин давуштан Хабиб сескенди, къапалы азбарчыкъкъа чыкъкъан пенджереге якъынлашты. Ильк фикири: кучьлю кевдеси иле пенджереге тирелип, первазыны аттырмакъ ве онынъ устюнде ерге барып къонмакъ… Секирмеге энди азырлангъан сонъ, дешеттен шашмалагъан Асиени корьди ве токътады.
-- Ёкъ, къачмакъ акъайджасына дегиль… Чобан-заде ве Абу Сайид телюке астында булунгъанда… -- ве къызнынъ тирсегини сыкъып, сокъакъкъа чыкъкъан къапугъа догърулды.
Къапалы, пенжересинде пармакълыкъ олгъан демир “воронок” ичиндеки думанда тек кабинада отургъан милислернинъ аркъалары корюне эди.
Хабиб, сувукъ тар отургъычта мумкюни къадар къолайлыджа отурып, дуйгъу уджунда Абу Саийднинъ омузыны сезди, онъа сыйыкъты, эшини омузларындан къучакълады… ве ушюген къолуна джыллылыкъ къайткъаныны дуйды.

Учюнджи къысым

Эмшире Галина Христофоровна, энди эсли яшта олса да, Бекир

Чобан-заделен бираз огде чалт юрип, топаллагъан профессор огюнде палатагъа кирсеткен къапуны ачты.
Тынч, яхшы ава денъишкени, ель котерильгени себебинен, къадын озь ичинден «къыйметли пациент» деп, адландыргъан адамнынъ башы айлана, коксюнде агърылар пейда олды. Танъгъа якъын, палатанынъ пенджерелерине ель бурчакънен ургъанда, Чобан-заделе, эвельки геджедеки киби, нефес тарлыгъы башланды.
Онынъ ичюн тедавийлеген экими -- Зураб Константинович Жбаниянынъ тевсиесинен сабалыкътан эвель япыладжакъ тедавийлев процедураларны уйледен сонъки «тихий час»къа кечирдилер.
«Шарко душ»ы ве нарзан ваннадан сонъ озюни тендюристче дуйып, Чобан-заде, палатадаки къомшусына сантырач ойнамагъа ишандырса да, «тихий час»та бир чырым алмагъа истеди.
Эмшире онынъ къан басымыны ольчеп кетеджекте палатагъа Зураб Константинович кирди ве босагъадан атлар-атламаз, сесинде енгиль гурджи аэнкинен сорады:
-- Сонъ, бугунь насыл, Галина?!
-- Арткъач -- юз эллиге юз, набызы сыкъ, -- джевап берди Галина Христофоровна бираз къабаатлы давушнен, тонометрнинъ осал косьтергичлери ичюн къабаатны озь бойнуна алгъандай.
-- Анълашылды, -- эким, Чобан-задеге бакъып, манълайыны бурюштирди, тюшюнджеге далды, къыркъ беш яштаки эр киши ичюн -- чокъчаракъ… Анджакъ мийнен чалышмакъ, йигирми дёрт яшында профессор олмакъ… Эм къайдадыр дюньянынъ бир тешигинде дегиль, атта меним догъмуш Кутаисимде дегиль де… Будапештте -- ильмий Авропанынъ меркезинде десенъ, оладжакъ, -- айтты Зураб Константинович хатыр сайып ве пациентнинъ сагъ къолундаки пармакъларыны сыйпакълап. -- Эм чокъ акъыл керекмей… аят бугунь исьян къопарды… яшына бакъмай, эр кесни хасталыкълар йыкъа. -- беяз шапкечигини таз башындан чыкъарып, кокюс кечирди. -- Манъа да етиштирмек керек, -- апансыздан болюшти эким шахсий меселенен, -- къыркъ докъуздам, сыфырсыз элли, диссертация язмагъа исе даа отурып оламайым… Мевзусы да семерели -- совет ишчилерни санаторийлерде тедавийлевнинъ илери усуллары… Етиштирир экенми? -- ве, Чобан-заденинъ элини сыйпай берип, къарар алды: -- Вуджуткъа баскъыны бираз эксильтейик… бир куньде эписи беш процедураны дегиль де… Бир кунь шарко, эртеси куню -- нарзан… Галина, озюнъизде къайд этинъиз…
Эким Чобан-заденинъ хасталыкъ тарихы иле джюзданны ачты: -- Иште, бугунь бизде,.. ---- кягъыттан айткъаны киби лаф эткен темпераментли эким джеп саатыны чыкъарды, джамыны сюртти: -- бугунь сабадан бинъ дюкъуз юз отуз еди сенеси, йигирми секизинджи январь… Сиз бизде даа эки афта мусафиримиз оладжакъсыз… профессор озюни йигирми яштаки йигит киби дуймасына вакъыт етерли… маден ишчисининъ кучю ве сагълыгъы иле… Бизде, экимлерде, ойле шиар бар: «В санатории «Горняк» – выкорчевываем у больного весь сорняк», -- ве шакъылдап кульди. -- Раатланынъыз, курортнынъ паркында кезининъ, торренкур --

тедавийлейиджи юрюш иле авесленинъ ве кок наратлар оськен аллеялардан юрюнъ, анда ава -- ах! Яйладаки киби… Эгер де кезинтиге чыкъкъанынъызда янынъызгъа гузель бир къадынчыкъ алсанъыз -- къан басымынъыз бирден тюшер, меним бу саада теджрибем бар, инанынъыз, -- ха! ха! -- къадын иле Нарзан галереясынадже кезинип барынъ, чокъракътан шифалы сувчыкътан ичинъиз, сонъ Кузьгю тыйнакъны сейир этинъиз. -- Джошкъунлыкънен девам этти эким: -- Энъ яхшы терапия, -- ве, турып, Чобан-задеге мемнюниет иле элини саллады: -- Раатланынъыз. Керек олса, даима ихтиярынъыздам к вашим услугам… бугунь мен санаторий бою геджедеки невбетчи оладжам.
Акъшамгъадже Чобан-заде башы айлангъаны себебинден, онъайтлыджа ерлешмек ичюн бир тарафындан дигер тарафына айланып ятты. Теляшлы тюшюнджелери онъа Хабиб Гулям-заде акъкъында да хатырлаттылар… Сонъки мектюбинде бухаралы эфендиге ёлгъа чыкъмакъ ниетленгенини ве бу сефер оджасы онынъ Абдулла Къадырининъ тиль янъылыгъы акъкъында ишини макъуллейджегине арзу эткенини язды… онъа пек серт къыймет кесмемеге ялварды.
Муддетке коре, Хабиб энди Бакуда олмакъ керек ве Ругие ханым иле Асиенен узун къыш акъшамларыны субетте кечиредир…
Эвинде тинтюв олгъаны акъкъында, Чобан-заде, табиий ки, бильмей эди. Чюнки апайы о, санаторийде тедавийлевни ташлап къайтаджагъыны билип, онъа хабер этмеди. Санаторийге исе оны буюк къыйнлыкъларнен, азатлыкъта къалгъан бир къач достунынъ ярдымынен ерлештирген эдилер.
Ругие ханымны генерал Сумбатов тинтюв вакътында ич бир зарарлы шей тапылмагъаны акъкъында сёзлери тынчландырды.
… Палата эки адамлыкъ эди. Ортасында къар астында сакълангъан Эльбрус корюнген пенджере. Ава етишмегенинден богъулмагъа башлагъан Чобан-заде тёшеги ичинде отурып, дагънынъ маил (покатый, пологий) сыртына бакъаракъ, манзараны Къырымкинен къыяслады. Къаранлыкъта саллана-саллана, пенджере янына барды. Къомшу ятакъта юкълагъан адам уянып, башыны котерди:
-- Не олды профессор? Невбетчи экимни чагъырайыммы?
-- Авалыкъны ачсам, сизни ель урмазмы?
-- Ёкъ, биз, маден ишчилери, сувукъкъа даяныкълымыз… тек ярыкъны якъманъ… юкълап оламам, -- онынъ сесинде Чобан-заде гизленген джан агъырувны дуйды, чюнки акъшам онынъ иле сантырач ойнамадылар.
Горловкадан кельген маден ишчиси пек эджанлы инсан олып, ойнагъан вакътында ракъибини болдурта эди. Юткъузгъанда исе, озюни акъламакъ ичюн:
-- Эбет, профессор математикада кучьлю, эм сёзлерни, эм ракъамларны «семычка» ашагъандай черте, -- дей тургъан. Чобан-заде исе онъа: -- Меним зенаатым башта арифлернинъ дадыны бакъмакъ, сонъ олардан сёз ве джумлелер тизмек, анджакъ бу керчектен де математика къаиделерине ошагъан бир шей.
Маден ишчиси шеригининъ (приятель) анълашылмагъан сёзлери

устюнде тюшюнерек, сусып отура эди. Лякин Чобан-заде де юткъузгъан вакъытлар ола тура эди. Бу вакъытта палатадаки къомшусы: -- Шах ве мат, профессор! -- деп джекире, онынъ къычыргъанындан пенджереде джамлар биле чынъылдай эди. -- Пролетариат мында да озь шиарына садыкъ къала: беджерикликте къызыл профессурадан бир адым артта къалма…
Иште, къомшусы худжур бир адам эди…
… Ачыкъ авалыкътан, дагъларнынъ маил къарлы джапларындан йылышып кельген сабанынъ тазе авасы кирди. Чобан-заде ичине аваны чекерек, апансыздан тюшюнди:
-- Мында Къарадагънынъ чечеклери ве отларынынъ кескин къокъусы ёкъ. Оны коксюнъни керип нефес аласынъ ве тендюристлик, шифа дуясынъ…
Эльбрускъа бакъаракъ, Чобан-заде фикирлеринен Къырымгъа… денъизге… Къарасувбазаргъа къайта, хатырасында догъмушлар -- анасы, бабасы, Зулейха къардашынынъ эм де, насылдыр худжурлыгъы я ибареси иле акъылда къалгъан таныш къарасувбазарлыларнынъ юзьлери козю огюнде джанлана эди. Назарыны азбардаки липильдеген, устюни энди танъдаки къызыл нурлар ярыкълаткъан фенерге кечиргенде, Чобан-заде кене Хабиб Гулям-заде акъкъында тюшюнди… профессор институттан къувулгъан сонъ, Къырымгъа къайтмакъ меджбур олгъан студентлерни киби, оны да бу такъдир беклейдир.
Ватанына -- Кезлевге, Акъмесджитке, Судакъкъа, Къарасувбазаргъа къайткъанларнынъ мектюплеринде -- сатырлар арасы «эзоп тили» иле якъаланувлар акъкъында хабер пек теляшландыра эди. Анъылгъан адлар арасында Чобан-заде иле андаки педагогика институтында чалышмакъ къысмет эткен, Миллий Фиркъада, 1921-1923 сенелерининъ ачлыгъында фукъарелерге ашайт, пара топлавда, гизленген мырзалар ве зенгинлернинъ малыны чекип алувда ишбирлик япкъан… топлашувларда онынъле джами ве медреселернинъ мулькюни тутып алмагъа чагъыргъанларны… Сонъра, эбет, инкъиляпнынъ акъымына тюшюнмезден берильгенине, озюнкилерни ве ябанджыларны айырмагъанына пек яныкълагъан эди…
Бу, яшлыгъынынъ хаталары акъкъында къаарьли хатырлавларны коридордаки давушлы адымлар узьди.
-- Профессор Бекир Ваапович Чобан-заде мында, он дёртюнджи палатада, -- эшитильди Зураб Константиновичнинъ шашмалагъан сеси.
Бирден, диваргъа урулып, палатынынъ къапусы артынадже ачылды. Къаранлыкъта беяз халаты иле айырылгъан Зураб Константинович авизедеки ярыкъны якъты. Чобан-заде ярыкътан козюни къапатып отурды. Къомшусы сомурданды:
-- Ким шу анда?!
Козьлери ярыкъкъа алышкъанынен, киргенлерден биринджи абайлагъан ве бир кереден олмаса да, таныгъан адамлардан къарасувбазарлы Сервер Файтонджы эди. Киргенлер арасында чокъ корюнмеге истемегени себебинден о, Чобан-задеге бир кере бакъты

ве генерал Сумбатовнынъ аркъасы артына кечип, сакъланды.
Къапуда бираз шашмалагъан тахкъикъатчы Григорьянц Зураб Константиновични серт арекетнен четке итеди ве Чобан-задеге кягъытны узатты.
-- Гражданин Бекир Ваапович Чобан-заде, савджы прокурор аркъадашнынъ сизинъ якъаланувынъыз акъкъында эмири, имзаланъыз!
Файтонджы, Сумбатовнынъ омузы артындан башыны чыкъарып, Чобан-заде ашыкъмайып, пенджере янына баргъаныны козетти.
Палатадаки къомшусы исе, озюни юкълагъан киби алып барып, ашыкъчанлыкъле ёргъанынен башыны къапатты.

Пенджеренинъ ярыгъында повестканы окъуды, якъаламакъ эмирини бергеннинъ сойадына дикъкъат этти: Теймур Кулиев, сонъ кягъытны терсине чевирди, санки онынъ акъикъий олгъанында шубеленди.
Киргенлер тургъан ерлеринде таптанып, сабырсызлыкънен беклей эдилер.
Файтонджы Чобан-заденинъ арекетлерине: яваштан долапны ачкъаныны, аскъычтан къаверенки пальтосыны башта чыкъарып, сонъ кене аскъаныны, биджагъыны кийгенини, тынч ве эеджансыз тавырнен джеплерини тешкергенини, косьтекли саатыны къулагъына къойып, юре экенлерми, деп динлегенини, козюни алмай, бакъып турды.
Онынъ сабырлы, тизгинли арекетлерини козетерек, Файтонджы тюшюнди: «Шашмалады, гонълю къырылды, талийини чокътан беклеген киби, амма шимди штанына къайышны кечиргенде, вакъыт соза, олып кечкен вакъиадан шашкъан тедавийлейиджи экимининъ къоркъувдан къарылгъан сесине динълене».
-- Тедавийлев битмесине даа он дёрт кунь… он дёрт… энди тюзельмеге башлады… -- фысылдай эди эким, якъаланувны санаторийдеки тедавийлев битмегендже, хастаны къалдырмагъа ялваргъандай.
Сабырлы тизгинли арекетлер палатада апис акъкъында хабер кетирген гъает корюмли делегациянынъ кельмесинден пейда олгъан кергинликтен юзь берди. Эписинден зияде исе оны, Къырымда ат ойнаткъан къанунсызлыкъны омюрге кечирген Сервер Файтонджынынъ мевджудиети (присутствие) эзе эди. Эгер эвель Чобан-задеге онынъ студентлери «эзоп тили»нде язгъан мектюплерде тек узакътан хабер берген олсалар… шимди мына о, хаялет киби къапуда тура -- джанаварджасына джинаетлернинъ етишип кельген муджессемленюви воплощение … о, якъында якъалангъанлар сырасында Чобан-заденинъ досту -- Асан Сабри Айвазов да бар.
-- Мен азырым! -- джурьатлы алып барды озюни Чобан-заде ве шашмалагъан Зураб Константиновичке чевирилип, самимийликле онынъ къалтырагъан къолуны тутты. -- Сагъ олунъ, Зураб Константинович… Къалгъан он дёрт кунь -- эбедиетке бакъкъанда бир шей дегиль…
Григорьянц хымылдады ве якъалангъаннынъ огюнде къапуны ачты.

Чобан-заде босагъадан атлар-атламаз, коридорда беклеген эки милиснинъ къолуна тюшти. Кениш азбардан енгиль аяз уфюрди. Чобан-заде, шарфыны тюзетмек ичюн токътады. Аланчыкъта идманларыны башлагъан эсли маден ишчилери чапкъалай эдилер. Ич бири адымыны биле тутмады, токътамады, чыкъышкъа, демир къапуларгъа ашыкъкъан погонлы адамлар юрюшине къулакъ асмады.
«Бесе-белли, сабагъа якъын сыджакъ тёшектен чыкъарылгъан мен екяне дегилим», -- деп тюшюнди Чобан-заде, ильк дакъкъаларнынъ шашмалавындан къуртулып. Озюни начар косьтермемек ичюн акъсамайып адымламагъа тырышты.
Санаторийнинъ араба къапусы артында, ёл кенарында -- автозак, онынъ огюнде – «эмка».
Чобан-задени къапалы автозак ичине итедилер. Артындан котерильген милис айдавджыгъа:
-- Къара шеэрге эмир берильген! -- деди.
Сумбатов ве Файтонджы отургъан «эмка» вызнен сурьат алды.
-- Генерал аркъадаш, авымыз пек яхшы, -- чевирди Сумбатовгъа мемнюн бетини къырым векили. -- Агъымызгъа сеть ири къатран балыгъы тюшти…
-- Эбет, айтасыз, -- Сумбатов Файтонджынынъ омузына достане яндырды. «Къызыл фуртуна»да ав онъ олсун, деп, агъны Каспийден сизинъ Къара денъизинъизгедже яйдыкъ, эм де даа узакъ -- Аралгъадже создыкъ… зекий, садыкъ капитан Сарымсакъовнен… Бутюн авны агъгъа тюшюрсек, озьбекни мукяфаткъа такъдим этермиз. Ташкентте миллетчилик маразынынъ ювасыны -- Абдулла Къадыри, Чулпан, Фитрат -- даа сарсытмадыкъ. Бойледже, Сарымсакъовнынъ огде иши чокъ… -- Агъызына папиросны алып, дудакъларынен анда-мында чекти. Янында отургъан Файтонджы, ишмарны анълап, серник якъып, папироскъа узатты. Сумбатов тютюнни ичине дадлы ве терен чекти, шапылдады, ве сесине ишанчлы аэнк берип, Файтонджыгъа мураджаат этти:
-- Сиз арбий дегильсиз де… «къызыл профессор»? Мен беллесем, семетдешинъизнен тездже анълашырсынъыз. Биз бильгенимизге коре -- якъалангъаннынъ табиаты къаттыджа -- инат, къоркъу бильмез, Парижде итирам почести этильгенлер эписи киби, кибир(гордый, с гонором)… Чобан-заде иле чалышкъанынъызда сизинъ миллий зихниетинъизге (менталитет) зияде эмиет беринъ -- къырымлар кучьлю олгъан ерде оларнынъ зайыфлыгъы сакълана… ана шу зайыфлыгъына басынъыз. Анджакъ, эбет, эр шей шахсиетке багълы… Сизинъ устюнлигинъиз даа шунда ки, сиз онынле бир тильде лакъырды эте билесиз… биз япамагъанымызны япынъ… онынъ джаныны ичтен тышкъа чевиринъ… ондан эписи къырымтатар эрбапларына, достларына ве зенаатдашларына -- язычыларгъа, шаирлерге, алимлерге, Миллий Фиркъанынъ махв этиджи уничтожающий, тлетворный гъаелери кенарындан тийген… даа башкъа ишлерде лекеленген кимселерге къызыл зынджыр созулыр…
«Акъыллы адам, оджа», -- урьметнен тюшюнди Сумбатов акъкъында

Файтонджы ве эминликнен:
-- Не керек олса, япарым, Бакуда девлет парасыны бедава ашамам, -- деди о. Ибаренинъ сонъки сёзлерини ойле бир садыкъ аэнкнен айтты ки, генерал онъа ишанч дуйды.

II

Чобан-задени тахкъикъатчы одасына итеген незаретчи чыкъып, артындан гъыйчылдынен къапуны къапатты.
Шу гъыйчылдыны эшиткен, маса башында раат отурышта ерлешкен сарышын лейтенант Омелия Карпонос башыны котерди. Бу къадыннынъ кабинетинден кечкен Къара шеэрнинъ мабюслери оны «къызыл явуз» деп адландыргъанлар. Чобан-задеге бир козь ташлап, ишмарнен къаршысына отурмагъа эмир этти ве огюне кягъыт япрагъыны къойды.
-- «Мабюснинъ анкетасы» анълайышлы язынен, къыскъа ве энъ эсас малюматлар иле толдурыла… -- къара лак иле боялангъан тырнакъларына кузьгю кетирип, оларгъа бакъмагъа девам этти…
«Даа къадын сыфатыны джоймагъан», -- кельди якъалангъаннынъ акълына ве о, анкетанынъ козенеклерини тюзгюн язынен толдурмагъа башлады.
Шу вакъытта «къызыл явуз» телефон чанъларына джевап бере, оданынъ къапусыны ачыкъ къалдырып, къыскъа вакъыткъа чыкъып, къайта эди.
Невбеттеки чыкъышында Чобан-заде артындан истемезден бакъты ве о, коридордан юрип, бекленильмеген ерде, куфлю диварлары серс къокъугъан ве корюнмеген моторнынъ токътамагъан давушы эшитильген тар аралыкълар лабиринтине бурулгъаныны абайлады.
Бойле къыскъа бир раатлыкъ муддетлернинъ биринде Чобан-заде пенджереге ынтылды: юксек, арасыз къора иле кениш азбар, демир арабакъапу, кенарында -- къаравул эвчиги ве копек ювасы. Серслик, ириген къар иле къаплангъан азбардан дегиль де, Къара шеэрнинъ теренлигинден келе эди. Чюнки бу дёрт къатлы, торс бина -- янъы вакъытнынъ талапларына уйдурылгъан, бир вакъытлары исе сюргюнлер ичюн чар тюрмеси, топрагъында ермай ирмачыкълары ве ерасты сувлары якъын олгъан ерде къурулгъан.
Чобан-заде ве онынъ незаретчиси яры къаранлыкъта, тайгъакъ демир басамакълардан энип ве ертоле коридорларда пенджере ве къапуларгъа ошатылып ясалгъан къыя терассалар бою, не исе тахкъикъатчынынъ къапусына келип тирельгендже баягъы долангъан эдилер.
«Мабюснинъ анкетасы»нда Чобан-заденинъ къыскъадан омюр басамакълары къайд этильген эди. Энъ сонъунда, яшагъан ерини косьтемек керек олгъан козенекте мабюс токътады, коксюнде сыкъынты дуйды…
Кисловодсккъа бармаздан, сонъки куньлери перделери къапалы кабинетининъ тынчлыгъында къальбини меланхолия сара тургъан. Бойле вакъытлары аяткъа, ишке меракъ дуймайсынъ… Атта Ругие ханымнынъ ятакъ одасындан эшитильген фортепиано давушы акъайынынъ къальбиндеки аджджыны къалдырмай эди.

Эв саибининъ къулакълары эшитмеге истеген екяне давуш -- энди сийрек мусафир олгъан -- кабинетнинъ босагъасындан адым аткъанда хырылтылы нефес тарлыгъындан чекишкен Осман Акъчокъракълы таягъынынъ агъыр тыпырдысы эди.
Чобан-заде киби, бир вакъытлары Акъмесджит педагогика институтындан къувулгъан ве Къырымдан кетмеге меджбур этильген Акъчокъракълы Бакуда, къардашы Хатидженинъ эвинде ерлешти. Бу эв Роза Люксембург сокъагъында ве Кооперативнаядан олса-олса элли адым авлакъта эди.
Бир кунь, аман-аман эр кунь киби, агъыргъан аякъларыны язмакъ истеп, Чобан-задеге бир аякъ кирди. Субетни башламакъ ичюн аягъынынъ агърысыны алгъан, Хатидже ханым къырым шифалы отлардан озю ясагъан шифалы бальзамны макътады, коклерге котерди…
-- Санъа да тевсие этем, Бекир, файдасыны корерсинъ… -- эм бир кереден, янъ эсине тюшкен киби, незакетлик иле сорады: -- Мен санъа кедер этмедими?
 Чобан-заде, Бакуда къалгъан достларындан екяне къалгъан Осман агъасы кельгенине пек къувангъаныны онъа айта-айта, ишандыргъан сонъ, Акъчокъракълы гурь къашларыны окюнч иле котерип, оны чекиштирген суальни берген эди:
-- Бекир, догъру да шу? Чар заманларында, Исмаил Гаспралы иджат эткенде… рус чары йыкътырылгъаннынъ ильк йылларында да… алимлер, «Терджиман»нынъ газетчилери макъалелеринде шимди эр кесни къоркъузгъан «пантюркизм», «сол мейиль», «сагъ къатмер миллетчилик» киби сёзлер ёкъ эди де... Не дерсинъ? Догъру айтам да мен -- бойле яман ниетли, сахте къабаатлавлар, олса-олса он йыл эвель къырым институтындаки мен, сен киби оджаларнынъ китаплары, дюнья бакъышларына къыймет кесмек акъкъыны озюне алгъан «къызыл профессор»ларнынъ тюшюнип тапкъаны да… -- девам этти о, агъыргъан тизини окъалап: -- Гаспралы акъкъында меним ишим, зайыф хатырам мени алдатмаса, бинъ докъуз юз он сенеси дердж этильди… яш, Гаспралыны самимий севип… Энди оны, Гаспралынынъ зарарлы апологетикасы, деп адландырып, озюни де шахыс оларакъ, маарифчи оларакъ махв этип, китапханелерден ёкъ эттилер… -- ве, невбеттеки, оны эдженландыргъан суали устюнден тюшюнип, Осман агъа тюссюз козьлерини тавангъа котерди, ельпазенинъ къанатлары айлангъаныны козетти.
Акъчокъракълы, аньаневий суальге озю джевап тапмагъанындан, китап долабы янына барды, яхшы корьмеген козьлеринен девамлы бакъты, бир китапны чыкъарып, саифеледи ве:
-- Я мына бу китапны, Бекир, институтнынъ огретюв прогаммасындан чыкъардылар да?! Не гунях ичюн?
Чобан-заде, диваннынъ къолтугъына къолунен таянып, отурды, башыны тёбен алды.
-- Сен халкъымызнынъ акъикъий шаирлерининъ адларыны -- Номан Челебиджиханнынъ… Амди Гирайбайнынъ анъгъанынъ, шимдики акимиетке хызмет эткен, къараманларыны янъы тертипке уйгъунлаштыргъанларны дегиль! -- Ве апансыздан, къарт,

дирильдевик сеснен айтты:
-- Къол котерип татар, татар, дегенде,
Татар къаны сынъырларгъа кельгенде,
Мен дюньягъа бир джумурдыкъ урарман,
Душманымнынъ таджын, тахтын къырарман.
Татар ичюн дерьяларны тыярман,
Бир иненинъ тешигине сыярман...
 Чобан-заде мусафирининъ алына кирип, онынъ сеси аэнкине уйып, онынъ иле эквлешип:
-- Татар ичюн инджерермен, азарман,
Татар сёзин башташыма язарман.
Заманнынъ чезильмез меселелери юкюнден кедерленген Акъчокъракълы кеткен сонъ Чобан-задени кене лякъайдсызлыкъ сарды -- оны омюрнинъ сыджакъ къучагъында туткъан эр шей кечмишке дёнди, огде -- къою думанда -- бельгисизлик беклей эди… Онынъ бу алындан теляшлангъан Ругие ханым, онъа омюрге меракъны къайтармакъ макъсадынен, парккъа, денъиз ялысына, театрге темашалы спектакллерге чагъыра эди. Итибарлы танышларындан акъайы ичюн санаторийге ёлланма алып олды, о тедавийленип, тендюрист ве сагъламлашып къайтыр белледи… Акъайыны Кисловодсккъа кеткен автобускъа отуртып, акъшам, спектакльге бармаздан Хатиджеге кирип чыкъты ве дешетли хаберни эшитти: агъасы Османны якъалагъанлар ве ич бир тюрлю анълатувлар бермейип, кери, Къырымгъа алып кеткенлер…

III
Биревнинъ телефон чанъына кабинеттен мемнюн чырайынен кеткен Карпонос, сытыкъ чырайынен, бир шейден къасеветленип къайтты.
-- Отурынъ! Битирдинъизми? -- огюне «Анкета»нынъ толдурылгъан япрагъыны чекип алды. -- Бир шейни гизлемединъизми? -- язычларны козьден кечиргенде, мутехассыс бакъышы иле къайд этти: «язысы тюзгюн, синъирли дегиль, озюни къолда тутмагъа беджере -- къавий ирадели демек… Къырарыкъ»...
-- Демек, «Анкета» толдурылгъан кунь: Бинъ докъуз юз отуз секизинджи сенеси экинджи февраль… догъулгъан ери Къарасувбазар, Аргъын кою, Яшы: къыркъ дёртте, къырымтатар, эвли, -- окъуй эди тахкъикъатчы сесини юксельтмейип, санки Чобан-заденинъ омюрини агъыр ювакънен (каток)тегизлеп кечти. -- Мусульман хайрие джемааты тарафындан Истанбулгъа окъумагъа ёлланды. -- Онынъ сеси тюзгюн ве джан сыкъыджы эди. -- Бинъ докъуз юз он дёрт сенеси тюрк лицейини ве бунен берабер Истанбул университети янындаки арап ве френк тиллерини огреткен учь йыллыкъ курсларны, бу тиллерни мектеплерде ве лицейлерде дерс бермек акъкъынен ёкюнледи…
Башыны котерип, папироскъа серник кетиргенде, мабюске козь ташлады, тютюнни ичине терен чекип, хырылдап оксюрмеге башлады…
Бутюн бу вакъыт Чобан-заде козюни алмай, онынъ эр бир сёзю, эр бир ишмарыны козетип турды ве лехджесинден, денъишмелер ели

оны Бакугъа къайсы бир улькеден -- Тамбов я да Воронежнинъ коюнден кетиргенини бельгилемеге тырышты…
-- Демек, бинъ докъуз юз он дёрт сенесининъ сонъу… Бизде не бар? -- Тахкъикъатчы сусып отурды, тюшюнджеге далды ве «Анкета»да бир шейни къайд этти: -- Бекир Ваапович Чобан-заде бундан сонъ ненен мешгъуль олды? Будапешт университетининъ тарихий-филология факультетинде окъуй… Дёрт йылдан сонъ оны битире… -- Тахкъикъатчы «Анкета»да невбеттеки къайдны япты, бир шейден шубеленип, тюшюнджеге далды:
-- Йигирми сенеси кене шу университетте диссертация къорчалады, -- токътады ве эджалап окъумагъа башлады: -- «Кодекс Куманикус»та сингармоник уйгъунсызлыкъ киби корюнген аллар ве тюрк тиллеринде артикуляция базасы меселелери” («Кажущиеся сингармонические несоответствия в «Кодексе Куманикусе» и проблема артикуляционной базы в тюркских языках»)… тюркшынаслыкъ боюнджа филология докторы унваны, ильмий ребери академик Игнац Гольдцигер… -- кученип окъугъанындан къызаргъан козьлерини метнден алды ве хошнутсыз сеснен:
-- Бу тарифлемелер де неге керек?! Игнац ве башкъа шейлер… анълайым, филолог ве шаир оларакъ чокъ сёзлер къулланмагъа арекет этесиз. Сизге юзь берсенъ -- кечмиш ве Къара шеэрде кеченджек яшайышынъыз акъкъында дестан язарсынъыз. -- Кулюмсиреди ве «Къызыл фуртуна» иши» адлы джюзданны ачып, ичинде къарандашнен нелердир къайд этти: -- Тюрк тилини Будапештнинъ Шаркъ Академиясында окъуттынъыз, бойле, Академия киби эмиетсиз шейни къайд эттинъиз, лякин, не ичюндир, джиан дженкинде австриялы маджарларнынъ тарафында олгъанынъызны гизлединъиз, -- ве серт сеснен, Чобан-задени тахкъикъат ичюн муим бир делиль гизлегенинде туткъандай: -- Дженкте иштирак эткенинъизни язып кирсетинъ. Ондан сонъ -- насыл тиллерни билесиз? Козенегинде окъуймыз: немсе, тюрк, маджар, френк, арап, рус… Совет Шаркънынъ эсас тиллери -- озьбек, къазах, туркмен… эрмени тилини огренем, -- Карпонос козьлерини «Анкета»дан бир аньге алды, Чобан-задеге ифадели бакъты: эрмени тили де даа неге керек? Эндиден сонъ етиштиреджек экенми? дегендай, кулюмсиреди. -- Бугуньки куньге зенаат боюнджа ильмий ишлернинъ умумий микъдары эки юзге якъын… Олар арасында «Кодекс Куманикус»та сингармоник уйгъунсызлыкъ киби корюнген аллар”, Будапешт, бинъ докъуз юз йигирми, «Къырымтатар тилининъ ильмий сарфы деневи», Акъмесджит, бинъ докъуз юз йигирми дёрт, «Тюрк тили ве эдебияты усулиети», эки томда, Баку, бинъ докъуз юз йигирми единджи… -- Ве murеккеп серлевалардан болдурып, окъувыны сессиз, тосат-тосат тек айры арифлерни айтаракъ: бу-бу, эбет-эбет, мына-мына, я? -- окъумакъны девам этти, сонъ кене сесли окъумагъа башлады: -- Рус, тюрк, озьбек, къырымтатар, маджар тиллеринде дердж этильген…
Мабюс акъкъында бу къадар чокъ малюматны алдырамайып, Карпонос апансыздан башыны къолларынен къапкъачлады, «Анкета» устюнден къыбырдамайып, эгилип отурды. Бакъмайып,

масада «Казбек» къутусыны къолунен тапты, якъмайып, пармакълары арасында папиросны эзгеледи.
Тахкъикъатчы вазифесинде секиз йыл чалышып, онъа чешит мабюслер расткельген эди -- биревлери зарар кетиргенлеринде къабаатлангъан, дигерлери джинает акъкъында чакъмагъанлары ве дигер гуняхлар ичюн… Джинаий кодексте «сиясий» маддесине уйгъан тек бир дане бар эди. О, геджелернен къоралларда ве газет тюкянларынынъ джамларында чешит сыфатта гурь мыйыкъларны сыза тургъан -- сытыкъ чырай, ири бурун, инже дудакълар улени (трубка) сыкъып тура ве тютюнден сараргъан мыйыкълар… Карпоноснынъ хызметдешлери чыкъарылгъан фотоларны чешит шекиллерде Иосиф Виссарионовичнинъ суретлерине къойып бакътылар -- эм гедже, невбеттеки ресим сызылгъанда, авескяр рессамны тутып, якъаладылар.

Чобан-задеге кельгенде исе, ильк сефер тахкъикъатчынынъ мийи китаплар ве умумий микъдары юз он докъуз том олгъан ишлернинъ джедвелини, мабюс бильген тиллернинъ чокълугъы иле Бабилон къуллесини йыкъмакъ череси олгъаныны, четэль адлар ве шеэрлернинъ алышылмагъан номайлыгъыны къабул эталмай эди… Апансыздан болдурув сыкъып кельген башы патлайджакъ киби олды. Къоллары эски баш агърысындан липильдеп ургъан чекелерине озю узанды, башында исе санки мийнинъ эки ярысы айырылгъандай дуйгъу бар эди. Тамам Карпонос чекистлер мектебинде имтианладан эвель огренген «кипит наш разум возмущеный» тюркюсине ошады.
Къолу «Анкета»ны озю тапып, козю огюне кетирди. Тахкъикъатчы устюне «Тройка»гъа Литер-А, деп язды…
-- Бугуньге -- етер! -- кирген незаретчиге кягъытны узаты: -- Имза къоюнъыз -- мен тапшырдым, сиз -- къабул эттинъиз… къолдан къолгъа…

.IV
Сычан тюсте мундир кийген алчакъбойлу, тыгъыз незаретчи чызмаларынен такъырдап, Чобан-задени алып кеткен бургъучлы мердивен Къара шеэрнинъ дёрт къатындан сармал шекилинде сарып ала. Бир вакъытлары ермай къуллеси котерильген ерден къавий туттурылгъан пармакълыкълы арабакъапудан тар кечит бар эди. Мабюслернинъ камераларындаки демир кемерлер чокълугъындан Чобан-заденинъ козьлери джырыкълана (рябить), оны козь иле озгъарып, нараларда яткъанларнынъ тек къаралтыларыны (силуэт) коре эди.
Незаретчи баягъы вакъыт, эринген киби, багъламдаки анахтарларны сайлады, сонъ демир къапугъа басты -- яры къаранлыкъта пармакълыкълы пенджереге тирельген тар аралар иле эки къатлы наралар манзарасы ачылды. Незаретчи джедвельге бакъты:
-- Мабюс Чобан-заде -- он дёртюнджи ер…
Он дёртюнджи -- ашагъыдаки нараларда -- къатты, тер ве тютюн сасыгъан миндер.

Козьлери зайыф ярыкъкъа алышкъанынен Чобан-заде оданынъ манзарысына талгъын бакъты -- маса, сув иле чапчачыкъ, кенефни айыргъан фанер дивар.
Юкъарыдаки къатта отургъан къомшусы янъы кельгенни къыркъылгъан башындан аягъынадже козетти, агъаргъан тюрьме урбасындаки 715 номерасына дикъкъат этти ве тасдикълады:
-- Литер А…
Чобан-заде бирден башыны къакъты, бу худжур сёзлерни о тахкъикъатчынынъ кабинетинде, о биревнен телефондан лаф эткенде эшиткен эди.
-- Сиясий мабюс, -- саде, эр кимге белли шей киби, ачты тахкъикъатчынынъ сырыны къомшусы. -- Бизде мында литер А хусусий къорчалав астында… Анджакъ паханлар ерине соргъуларда тахкъикъатчылар гъайрет иле чалыша… керекли къабаат танылмасына иришмек ичюн ичеклерни къарыш-къарыш созып чыкъарырлар… Ана шай… Мен олар иле къонушмакъта буюк теджрибе саиби олам. -- Ве апансыздан фысылдамагъа башлады: -- Мени башта литера А боюнджа къабаатлайджакъ олдылар, санки мен Мангъышлакътаки ермай къазмаларында диверсия япаджакъ экеним… Эр кунь обир дюньягъа кетмеге азырладылар… Мен де пенджереден бакъып, озюмни анда, энъсемде окъ иле яткъанымны тасавур эте башладым… Лякин, насыл бильмем, араларына Москвадан кельген якъарлыкъ къарышмалар боюнджа мутехассыс тюшкен… меним ишимни бакъкъанда, янгъын олгъан ерден фотоны, ресимлерни дикъкъатнен огренип, мени къуртарыджы мелегим нетидже чыкъаргъан: къулледе янгъын заводнынъ къайнакъ къусурындан башлангъан… Ишимни литера Б-ге денъиштирдилер -- он экиден он бешкедже. Мен исе бу куньлерде -- аначыгъым! -- алтмышны толдураджам. -- хымылдады: -- Нефакъагъа чыкъмакъ вакъты кельди…
Чобан-заде, келишкен ятышны тапамай, бир янындан дигер янына чевириле берип, оны яхшы эшитмей, къомшу нараларда яткъанларынынъ шамата ве шытырдысындан сеси узакътан кельген киби эди. Биревлери, пирени басмакъ ичюн, миндерини шамарлай, кимдир анълашылмагъан бир шейлер сомурдана, къарыкъ давушнен оксюре эди. Тёпедеки къаттан къомшусы исе бойнуны ашагъы созып, Чобан-зdepеден лаф арай, бесе-белли онъа ишанч дуя, я да къальбинде олгъан къасеветлерден, оны къыйнагъан тахминлерден къуртулмакъ ичюн лаф эте берди:
-- Пенджере янында турсанъ, сыкъ-сыкъ азбардан кельген атыш давушларыны эшитмек мумкюн. Бизни бу къатта къапагъанлары ичюн -- бизге алий джеза чыкъарылмаз… ойле олур: тройка, тахкъикъат ишинен таныш олгъан сонъ, меним ишим киби, сизинъ ишинъиз де къарарнен он беш йылгъа чеккени акъкъында нетидже чыкъарыр… анджакъ, бу аныкъ дегиль…
Чобан-заде оны аман-аман эшитмей эди, онынъ дикъкъаты зайыфлашты, о, озь адетине уйып, миндерге сагъ янагъынен басылды, чеккен къарсанбалардан къызышкъан къальбинден сыджакъ вуджудына авушты, эр бир уджейресини, эр синъирини

бошаштырды… Эм эр заман олгъаны киби, юкъугъа кеткенде талгъын мийи шу куню яшагъан теэссуратлардан чешит худжур, фантастик левхалар яратмагъа башлады.
Къалабалыкъ левхалар-тюшлер арасында, кескинлешкен насылдыр единджи дуйгъу иле Чобан-заде камера ичинде наралар арасында, о якъалангъан танъда, санаторий палатасынынъ къапусы ачылгъанда, апансыздан пейда олгъан анавы къаралты олгъаныны сезди. Зорнен танылгъан сымасындан, къалпакълы башынынъ колеткеси, къаранлыкъта йылтырагъан бакъыштан…
«Эбет, бу одыр… насыл эди? Насыл эди шу? Файтонджы Сервер…» -- хатырламады, сезди о.
Чобан-заде козьлерини ачты ве теляшлы юрек урувы тюшни къувгъаныны дуйды, отурды, топракъ тёшемеге табанларынен тийди.
Юкъарыда яткъан къомшусы, юкъусызлыкътан чекишип, мындаки Къара шеэр, адлие акъкъында, кене озь къарыкъ сесинен тариф этмеге девам эте эди. Анълатувларына кунь джедвелини къошты: мабюслерни чалышмагъа меджбур этмейлер, кезинмеге чыкъармайлар, ашаладжакъ боткъаны наралар янында ерлештирильген масачыкъларгъа кетирип бошаталар…
Машиналь тарзда, керек олмаса да, Чобан-заде къолунен агъач таянгъычларны къыдырып, ятакънынъ къайсы тарафындан шу ачылгъан аш масачыгъы ерлештирильгенини анъламагъа тырышты… апансыздан, ич бир алякъасыз, Севиль деген адны хатырлады… Севиль ве Сервер… Сонъ фикири болюнди…

V

Ачылгъан къапунынъ демир гъыйчылдысында Чобан-задеге юкъу серсеминден окоп устюнден учкъан топнынъ гурюльтиси эшитильди… онынъ бедени окопнынъ кенарлары эшилип, оны топракъ иле къаплагъаны киби дуйгъу пейда олды… Анда, маджар джебесинде санитар олгъан студентнинъ къолуны тесадуфий окъ якъып алгъан эди. Шимди исе, чокъ йыллар кечкен сонъ бу яра, Чобан-заде эгилип, аякъларыны ерге тийдиргенде, кескин агърынен омузыны сыкъып хатырлатты.
-- Еди юз он бешинджи -- Чыкъышкъа! -- незаретчининъ янъгъыравукъ давушы, аписте ильк геджеси пейда олгъан дуйгъулар къалабалыгъында апансыздан хатырасына тюшкен окоп иле левханы къувды.
Агъач наралар гъыйчылдады, санки бир ятакътан дигер ятакъкъа, сафкъа тизильгенлернинъ ёкъламасыны (перекличка) анъдырып, хошнутсыз юкъудан серсемлеген сеслерни тыгъырлатты…
Чобан-заде агъыр юкъудан айынып оламай, кок леке киби корюнген пенджереге таба чевирильгенини корип, юкъарыдаки къомшусы онынъ омузына токъунды:
-- Бу сизни, профессор, соргъугъа… -- Ве онынъ сёзлерине уйгъан киби, незаретчи сабырсызлыкънен анахтарлар багъламыны шатырдатты, ашыкъынъыз, демеге истеди.
Чобан-заде, бу сефер озюни Карпонос иле насыл алып

бараджагъыны тюшюнип, ашыкъмайып, тюрьме урбасыны кийди ве къапудан чыкъты.
Кене шу, оны шей киби къолдан къолгъа Карпонос теслим эткен, тавшандудакъ незаретчи Чобан-задени бургъулы мердивенден тёпеге, тахкъикъат одасына дегиль де, тар коридор бою тюрьме азбарына чыкъкъан къапугъа алып барды.
Ачыкъ демир къапудан якъыджы сувукъ урып, Чобан-задении бетини тазертти ве юкъусыны тамамиле айындырды.
Чобан-заде зорланып бакъты ве азбарнынъ ичинде онъа тараф, агъызындаки тютеген папироснынъ атешчиги иле озгъарылгъан, къыскъа пальтогъа сарылгъан къалпакълы къаралты якъынлашкъаныны корьди.
«Файтонджы» -- ич де тааджипленмеди Чобан-заде, санки Къырымдан кельген иле корюшеджегини эвельден биле, бу корюшювге азырлана эди.
-- Селям алейкум, къардаш, -- эшитти о янына кельгеннинъ агъызындан. Адам ушюген къолларыны пальтосы джеплеринден чыкъарып, Чобан-задени къучакъламагъа истеди.
Чобан-заде истемеден бир адым кери чекильди, бу сеснинъ аэнки оны хатырлавлар далгъасынен къаплады, Къарасувбазарнынъ дженюбине таба ачылгъан чёльнинъ къокъусы иле якъты.
-- Бекир… халкъымызда айталар: «Акъшам къаранлыгъы тюшкен сонъ, шейтанлар пенджеренъден бакъмасын деп, перделерни къапатмакъ керек» -- деди Сервер, азбаргъа чыкъкъан пенджерелерге дикъкъатнен бакъып.
«Борюни анъсанъ, таягъынъны азыр тут», -- тюшюнди Чобан-заде, Файтонджынынъ бетинден козьлерини алмайып. Саба ярыгъы ашагъы, азбарнынъ энъ къаранлыкъ кошелерине эп эне, муляйим кулюмсиреген Серверниннъ юзюни ярыкълата эди.
-- Тааджиплендинъми? Хызмет ишлерим мени Бакугъа кетирди… Сен къайда олгъанынъны эшиткенимден сонъ Къара шеэрге ашыкътым… -- тырышты лаф ачмагъа Файтонджы. -- Севиль санъа селям айтты… Эбет, бойле ерде бу акъта айтмакъ ерли дегиль…
Ве, субетдешининъ тирсегине токъунып, Файтонджы азбар бою айланып чыкъмагъа теклиф этти.
Лякин Чобан-заде инатлыкъле еринде турып, кескин сувукътан къорчаланмакъ истегендай, къолларыны къапкъачлады.
-- Бу урба -- сабадаки кезинтилер ичюн дегиль… -- Файтонджы онынъ тарафына къолуны узатты: -- Огге, арекет къыздыра… Э-ээ, яшлыкъ, -- апансыздан денъиштирди о мевзуны. -- Бизге рушдиедеки къызлар иле бираз шакъалашмагъа рухсет берильгенде… акъылымда, меним Севилим ве Къыпчакълар задекян сулялесинден олгъан Диляра, дуйдурмаздан, озьара сенинъ дикъкъатынъ ичюн куреше эдилер… Такъдирнинъ эмиринен, эр шей къарышты -- Севиль меним омюр аркъдашым олды, Диляра исе, мен бильгениме коре…
Апансыздан, инатлыкъ косьтерип, бир ерде къыбырдамайып тургъан Чобан-заденинъ акъылына фикир кельди: Файтонджы дегильми экен, Осман Акъчокъракълыны якъалап, эллерини къырчмалап надеть наручники, Къырымгъа, «тройка»нынъ махкемесине алып

кеткен? Энди исе оны, Чобан-задени алмагъа кельдими?..
Чобан-заденинъ ильк дакъкъаларындан туткъан торс сускъунлыгъыны Файтонджы мабюснинъ шашкъынлыгъы ве рухий тюшкюнлиги оларакъ къабул этти. Эм де Чобан-заде онъа махсус, араларында дагъларнен ташлар олгъаныны косьтермек ичюн, «сиз», деп лаф этмеге башлагъанда, баягъы юрекленди:
-- Бу сизинъ Бакугъа экинджи келишинъизми? -- субетдешининъ юзюне дикъкъатнен бакъып, сорады Чобан-заде.
-- Ёкъ, ёкъ! Биринджиси. Инанасынъмы, Къара шеэр насыл сокъакъта ерлешкенини биле сорамадым. Бир якъкъа чыкъмайып, чалышам, атта раатланмагъа ве юкъламагъа тахкъикъат одасында керек ола, -- ашыкъты озюни акъламагъа Сервер, -- ашыкъчанлыкънен папирос къутусыны ачты ве субетдешине узатты:
-- Буюр, профессор… халкъымыз бедава айтмагъан: генчлик достлары чёльде атеш якъкъанда, бутюн неджис (нечисть) янып кете… Бизим тюрьмени якъмакъ ниетимиз ёкъ, онынъ ичюн тютюн иле эгленейик.
-- Ичмейим, -- деди Чобан-заде ушюген дудакъларыны зорнен ачып ве бутюн бу сонъки афта бою Зураб Константиновичнинъ тевсиеси иле тютюн ичмектен вазгечип, чекишкенини хатырлады. Лякин бираздан къолу озю ачыкъ къутугъа узанды.
Файтонджы серникни чертти, атешчикни элинен къапатты, ве, бинанынъ пенджерелерине теляшнен бакъып, сыртыны чевирди. Чобан-заде папиросны якъкъанда озю ичине тютюнни терен чекти. Субетдешинден бир баш алчакъ олгъан Сервер бойнуны узатып, Чобан-заденинъ къулагъына:
-- Шаир айткъандай: «Ватан тютюни бизчюн татлы ве хоштыр…”, -- деди достане тавырнен. -- Сен, Бекир, Къырымдан кетмеге меджбур этильгенинъден берли, сенинъ шииириетте, ильмий фаалиетинъдеки мувафакъиетлеринъни козетип турдым ве джан-юректен ташкъын тендюристлигинъ, кавказ аулларына сыкъ-сыкъ зияретлеринъе, ильмий алемдеки шубесиз итибарынъа къувана эдим… Эбет, башкъаджа олур эдими?! Балалыкъ достум, мен киби чёллю чобан, берабер Къарасувбазар рушдиесинде окъудыкъ… озь эмегинъ ве акъылынънен, аркъанъ олмайып, дюньяджа белли севиеге чыкътынъ, -- Сервер, айретини ифаде этмек ичюн, сесини де юксельте, де фысылдагъандже сакинлештире эди: -- Эр шейни хатырлайым… О! О кунни хатырламакъ эм къуванч багъышлай, эм агъыр ола, отуз йыл эвельси… О заман чёльде, къойларны отлаткъанда, йигитлигимни косьтереджек олып, кийик, даа эгерге алыштырылмагъан айгъыргъа мингеним… О! Аргъымакъ (скакун) мени ташларгъа йыкътырды, туягъынен башымны ярды… Омюрлик унутмам: Къарасувбазардаки хастаханенинъ экими: Аллагъа шукюр этинъ… Эки кунь сизни аркъасына алып кетирген эшинъиз -- Бекир олмагъан олса,… къан къокъусы къашкъырлар сюрюсини джельп этер эди. Эбет! -- Агъыр-агъыр кокюс кечирди Файтонджы, семиз, шишкен бетинде агъры акс эттирмеге тырышып. Бу арекеттен онынъ дудакълары боручыкъ киби узандылар. Апансыздан серт ве джиддий сёз къатты: -- Энди исе, вакъыт джоймайып, ишинъе кечейик. Бу

сонъки куньлери, гедже-куньдюз ишинъни огренип отурдым. -- Керекли сёзлерни араштырып, бир саниеге сусты, сонъ азбарнынъ япышкъакъ сазындан ашыкъып адымлады.
Чобан-заде сескенди. Оджалары институттан къувулгъандан сонъ, Къырымгъа къайтмагъа меджбур олгъан студентлер бири-биринден теляшлы хаберлер иле эеджанландыра тургъанлар: ерли НКВД «тройка»сында озь якъалангъан ватандашларына даир энъ залым мунасебетте фиркъа кятиби олып янъы тайинленген «къызыл профессор» дипломы иле Москвадан къайткъан ве карьерасында юкъары котерильмеге пек истеген Сервер Файтонджы… Субетдешининъ талапчан: -- Мен айткъанларым арамызда къалыр, деген умюттем, -- сёзлери Чобан-заденинъ фикирлерини больди. -- Ич олмадым, азатлыкъкъа чыкъкъан кунюнъедже, -- къошты Сервер: -- Эм тааджипленме, инан, сенде шанс бар, биз берабер Къырымгъа къайтып, догъмуш Къарасувбазарымызда адлиенинъ адалетлиги шерефине зияфет берирмиз… Лякин Къара шеэрнинъ торс зинданларындан бу бахтлы азатланув саатынадже арамызда, яшлыгъымыздаки киби ишанч олмалы, тахкъикъатчы -- мабюс багъламында эки тарафлама гъайрет керек, эбет, «багълам» сёзю, бельки де, джеллят ве къурбан арасындаки мунасебетлер ичюн келишмей… эгер институтта менимсельген рома укъукъына эсасланаджакъ олсакъ… Лякин мен мында бу рольни ойнамакъ ичюн кельмедим… Ёкъ! Ёкъ! -- нуткъуны уйгъун ве къандырыджы башлап, Файтонджы апансыздан къарышып къалды, санки онынъ тили акъикъатны яландан айырып оламай эди…
-- Ана шу даа, -- деди Чобан-заде, анджакъ Сервер о, не мана ойле айтканыны анъламады. О, джеп саатына, корюшювге айырылгъан вакъытны бельгилеген киби, бакъты: -- Вакъытны джоймайып, сенинъ тахкъикъат ишинъе якъынджа… Мен Къырымдан Акъмесджитте бакъылгъан ишлернен Бакугъа чагъырылдым, оларны учьтен: НКВД -- мындаки, бакъулы, озьбек ве къырымдакини бир екяне «Къызыл фуртуна» иши» ады берильген екяне ишке къошмакъ ичюн… бизим «тройка»ларгъа бойле ишлемек енгильдже олур, чюнки айны шахыслар: троцкист олсун, партюркист олсун, миллифиркъаджы олсун, душман тарафына джельп этильген джасус-диверсант олсун -- эписи бир тахкъикъаттан дигерине кечелер… Огюмде бунынъ джанлы ибрети тура -- сен, Бекир… сенинъ, джинаий кодекснинъ мадделерине уйгъан арекетлеринъни, деерли, ватанда, Къырымда, я да Озьбекистанда чалышкъан йылларынъны, я да мында, Бакудакилерни, эм де даа кениш алсакъ -- Тюркиеде, Будапештте окъугъан вакътынъ… дейджегим, бугуньки сенинъ окюнчли такъдиринъ сени тахкъикъат астында булунгъан чокъ такъдирлер иле багълады. Мисаль, эки озьбек-аспирант… не эди шу -- Гулям-заде ве Абу Сайид Ходжаев… мантыкълымы? Мантыкълы! -- озь-озю иле разы олып, къырым векили девам этти: -- Ишан манъа, мен, кабинетте къапанып, бир къач кунь ве гедже, юкъламайып, сенинъ ишинъ олгъан джюзданны огренгенимде, сенинъки иле бир сырада, ишинъе къошулгъан дигер ишлерни саифелер экеним… козюм огюнде апансыздан бизим чёлюмиз

джанланды: къой сюрюлери, рушдие -- тамам Номан Челебининъ «Къарылгъачлар дуасы» икяесинде тарифленгени киби. Акъылыма: «Ёкъ, Бекир Чобан-заденинъ душманлары гъалебени эрте къайд этелер, бу сен акъкъынъда дегиль ки: Дженазе намазы вакътында джемааттан рахметлининъ ал-и хаяты ве кемал-ы сиххаты…», -- деген фикир кельди… Эрте, пек эрте, халкъымызнынъ дегери адландырылгъан инсаннынъ дженазесини къылмакъ, дедим… Чокъсу къарасувбазарлылар буны даа анъламасалар да… Бекир Чобан-заденинъ ады якъын келеджекте Исмаил Гаспралы, Номан Челебиджихан янында олып, бу учь киши бутюн дюньягъа белли оладжакъ… Анджакъ бугуньде бизим талебелеримизге -- Гаспралы ве Челеби джеалетперест (мракобес) ве иблиснинъ хызметчилери, деген фикир синъдириле…
Серс азбар бою айланып юргенинден Чобан-заденинъ аягъы агъырмагъа башлады ве онынъ акъылына истиза кирди: «Аджеба, Файтонджы мени арыкъ ат екильген файтонда бу азбар ичинде юргюзген олса, къач кере оны айланып чыкъар эдик?»
Файтонджы яваш ве ишанчлы нуткъуны девам этип, баракларнынъ пенджерелерине тосат-тосат бакъа, оларда бири-бири артындан ярыкъ илиштириле эди.
-- Гедже явашчыкътан сенинъ он еди томлыкъ ишинъ олгъан сейфни ача тургъаным. Сенинъ акъкъында, яш чагъынъдан башлап, февральде апис этильгенинъе къадар эр шей тантиминен язылгъаныны, юрегим сызлагъандже, козьлерим яшлангъандже окъуй эдим. Эр саифеси козюм огюнде джанланды -- сен йигирми йыл эвель омюримден гъайып олдынъ да -- бойле этип, Алла ойле аджайип назм истидаты ве ойле ираде берген семетдешимнинъ, сенинъ такъдиринънинъ умумий корюниши пейда олды…
Чобан-заде, гедже аязыны топлагъан, кунешнинъ зайыф шавлелери иле ярыкъландырылмагъан азбарнынъ таш къутусы ичинде ушюгенини сезерек, Сервернинъ къальп тёкюнмелерине дикъкъат айырмады. Апансыздан эшиткенлерини шакъагъа чевирди:
-- Къулакъларым чынълай, мени бири анъа…
Файтонджы Чобан-заде айткъаныны эшитмегендай, исрарлыкънен девам этти:
-- Ишинънинъ он еди томында -- тек нелер ёкъ, эр шей -- яланлар, сени куньлеген зенаатдашларынънынъ чакъувлары… сени джелляткъа бермек ичюн… эр шей бир обагъа сюрюльген… атта сенинъ сабыкъ къарынъ, задекян Къыпчакълар къорантасындан олгъан Диляранынъ шикяетлери… Тек ташлангъан къадын яш союны -- Ругие Абдулинаны куньлеп, бу къадар кир тёке билир… -- Сервер апансыздан хымылдады, -- бундан мен де кечтим, Севиль иле айырылышкъанда… коресинъми, бизим романтик генчлик севгимизни маишет бозды… -- сонъ къошты: -- озь къоранта фаджиамны санъа башкъа шараит олгъанда икяе этерим… -- ве, Чобан-заденинъ он еди томында окъугъаны акъкъында фикирлерини девам этти: -- Диляра сен насыл барбар олгъанынъны, озюнъни гуманист-шаир косьтерип, Къырымда ачлыкъ ат ойнаткъан девирде Мустафа огълунъны ташлагъанынъны тасвирлей… ташлангъан

апайнынъ бутюн бу сафсаталары иш томларында «Енъи дюнья», «Яш къувет» газетлериндеки, «Большевик ёлу» меджмуасындаки ве мындаки, ерли «Баку ишчиси» газеттеки фитнелер иле къарыштырылгъан -- миллетчиликте, пантюркизмде къабаатлавлар сачма шекильни алалар, сен атта Лев Троцкий иле ишбирлик япкъан экенсинъ…
-- Эбет, сачма, -- сыкъты омузларыны Чобан-заде, насылдыр джевап бермек ниетинен.
Файтонджы ашыкъчанлыкънен сааткъа бакъты:
-- Ярым сааттан, тамам секизде тахкъикъат одасында олмакъ кереким. Кунни «тройка» авалелерден башлай: Къара шеэрден кимни махкемеге чагъырмакъ ве джезасыны илян этмек… бу акълы махкеме ярым сааттан зияде девам этмей… эм кимни -- Сумбатовнынъ тилинде -- ярын къуршунгъа тизмек… -- ачылгъан къапу гъыйчылдысыны эшитип, апансыздан сусты.
Чобан-задени сувукъ азбаргъа чыкъаргъан тавшан дудакълы незаретчи маналы башыны къакъты.
-- Олды! Мемед бизге корюшюв ичюн айыргъан вакъыт бите, -- ве, даа эки дакъкъа дегендай, незаретчиге эки пармагъыны косьтерди.
-- Ифтира акъымы иле протоколларны окъугъанымда козюм огюнде сен иле дост олгъан вакътымыз джанланды, сен о заман къавий ирадели, сарсылмаз, акъикъат ве адалет ичюн сонъунадже турмагъа азыр инсан эдинъ… атта «Баку ишчиси» газетинде сенинъ тёвбе мектюбинъни окъур экеним, Файтонджы джебинден экиге букюльген газетни чыкъарды. -- Бинъ докъуз юз йигирми докъуз сенеси он сентябрьдеки саны… «Къызыл къырым» газетинде, сени буржуа миллетчиси, деп акъаретлеген Ружнынъ ифтирасына джевап… сен онда яшайышынънынъ белли бир вакътында къырымтатар буржуазиясы ве миллетчи зиялыларынынъ тесирине тюшкенинъни биле таныйсынъ… Мен бу ачыкъламаларынъа ич де инанмадым. Къабаатны озюнъ устюнъе алып, Бекир миллий фиркъадаки озь достларындан беляны аткъармакъ истей, деп тюшюндим…
Чобан-заде бирден адымларыны явашлатты, ильк сефер чевирилип, Файтонджы иле юзьме-юзь турып, козьлерине кескинликле бакъты.
-- Шу сенеси сиз Къырымгъа къызыл профессор дипломы иле энди къайткъан эдинъиз ве Миллий фиркъанынъ ёлбашчысы эм де Къурултай башы олгъан саф юрекли инсан -- Сеит-Джелил Хаттатовнынъ башына не къадар ифтира ягъдырылгъаныны бильмек борджлу эдинъиз… Онынъ гъайретинен бизим халкъ Къырымда ачлыкътан бутюнлей къырылмасындан къуртулды. -- Чобан-задени оксюрик тутты, санки о гъадабындан богъулмагъа башлады. -- Я аджайип шаир, ялынъыз Къарасувбазарнынъ дегиль, бутюн окъугъан Къырымнынъ гъуруры олгъан, шиириетнинъ устасы ве янъылыкъчысы(новатор) -- Амди Гирайбайнынъ олюмине кетирген ашша ифтиралар… -- Ве окюнч иле башыны саллап, яваш айтты: -- Эбет, меним бойле истегим бар эди -- садедиль, пишкинлешмеген -- олар ве дигер бизим ватанперверлер этрафында котерильген шаматаны озю устюме чевирмек…
-- Догъмуш Аргъындаки чобан баласыны таныйым -- романтик,

адалет рыцари.
Чобан-заде субетдешининъ сесинде енгиль истиза эшитерек, девам этти:
-- Киббарлыкъ япып: меним Авропада, Москвада, Асиеде олгъан итибарым бир тёвбе мектюбинден зарар корьмез, деп белледим… илимэтраф даиреде бираз ошек къайнатыр да, унутырлар…
Демир къапунынъ жанъгъырдысы эшитилип, артындан незаретчининъ кейфсиз юзю корюнгенде, Файтонджы онъа таба чевирильди ве ашыкъып, сагълыкълашмакъ ерине:
-- Сёз сырасы, Сеит-Джелил Хаттатов шимди Къырымда тахкъикъат астында булуна… Тазе авада кезинтимизни исе эки куньден сонъ девам этерик… незаретчи Мемед Айлислининъ невбетчилиги куню...

VI

Хаста аягъыны айланчыкъ мердивенге незаретчиден бираз эвель басып, Чобан-заде агъыр, нефеси-нефесине етмей, бир къач къаткъа котерильди.
«Мемед Айлисли… Файтонджы башлагъан оюнда о насыл роль ойнай экен? Эр бир ара-тешикте бинъ дикъкъатлы козь ве къулакъ олгъан Къара шеэрде незаретчи тахкъикъатчы иле анълаша, онынъ ишмарынен азбаргъа къапуны ача эм анда мабюс ве тахкъикъатчыдан гъайры кимсе ёкъ… юкъары нарадан къомшусы айткъанына инансанъ, анда тек биревни атмакъ ичюн чыкъаралар…», тюшюнди о ёл бою.
Камерагъа къапуны ачмаздан эвель незаретчи Мемед ильк кере Чобан-задеге девамлы бакъты, санки онъа -- нуфузлы, азбарда кезинмек акъкъындан файданлангъан мабюске не дереджеде ишанмакъ мумкюнлигини сынамакъ истеди.
Анахтар жынъгъырдысы иле озгъарылгъан Чобан-заде камерагъа кирди ве наралар арасындаки сырадан ерине барды. Камерада отургъанлардан онынъ къайткъанына кимсе къулакъ асмады. Тек къомшусы, Чобан-заде къыйналып, аягъыны котермеге ынтылгъаныны корип, ярдымгъа къолуны узатты.
715 номералы мабюс сес чыкъармай ятаркен, тобан толу миндери ушюген аркъасыны къыздырмагъа башлагъаныны сезди. Башында, Файтонджы иле кезинтиден пейда олгъан къарышыкъ фикирлерден онъа хитап этильгенини бир кереден эшитмеди.
-- Сонъ, бугунь насыл? Эль-аякълар сагъылармы?
-- Эр шей еринде, -- Чобан-заде, юкъарыдан кельген мырылдыны аз да олса, эшитмек ичюн, башыны бираз котерди.
-- Энъ эсасы бу… джесюр баш исе къолларгъа озю къошулыр, профессор, яшамакъ ве беклемек ичюн -- сонъуны.
Къомшусы сускъанынен Чобан-заденинъ мийини досту ве устазы Сеит-Джелил Хаттатовнынъ якъаланмасы акъкъында фикир ярды: «Сеит-Джелилнинъ апис этильмеси акъкъында хабернен къальбимде яра ачмакъ ерине… бареме, къолларыма ургъай эди Файтонджы».
Чобан-заде сувукъ къолларынен козьлерини къапатты ве эр даим, юкъугъа кеткенде олгъаны киби -- тюрьме азбары левхасыны эвининъ манзарасы денъиштирди -- кабинет, ятакъ одасы… ве

андан, Къара шеэрнинъ казематларындан кечип, эшитмек галлюцинациясы киби, пьесанынъ муэллифи Асан Рефатов ве Ругие фортепианода дёрт къол олып чалгъан ве эки сеснен йырлагъан «Арзы къыз»нынъ чая макъам давушлары кельди…
Лякин бир кереден бу давушларны, дигер достлары киби Къырымгъа къайткъан Асаннынъ такъдири акъкъында теляшлы фикир къувды. Бираз сукюнеттен сонъ давушлар къайтты, лякин бу энди трампете тапырдысы ве боразан чагъырувы эди. Олар мындаки тюрьме азбарына узакъта къалгъан маджар окопларындан эшитильген киби олды. Чобан-заде сескенди, отурды ве юкъарыдаки къомшусы тарафындан кягъытта язгъан къарандаш шытырдысыны эшитти. Къомшусы, къарандашны агъызында сылатып, нараларда ятаракъ, бир шейлер яза эди.
Чобан-заде, боразан давушына сесленген киби, пенджере янына барды. Къар иле къарышкъан бурчакъ данелери пенджереге сонъки аккорд иле тапылдатып, четке чекильди ве булутларнынъ кенарыны ярыкъландыргъан кунеш нурларына ер бердилер. Чобан-заде къолларынен пенджере тюбюне тирелип, табиатнынъ къуйпа оюныны сейир этти: къар иле бурчакъны кунеш денъиштирип, онынъ шавлеси яваш-яваш уфукъкъа таба догърулгъан булутны ичтен ярыкълата эди.
Юрегини асрет сарды, мийинде, Будапештте кечкен узакъ студентлик чагъында пейда олгъан ве шимди
«Булутлар, булутлар,
Къаерден келесиз?
Коюмден, анамдан
Не хабер билесиз?
Айтынъыз, барабар, туйдурмай (туйдурмай (лит. -- дуйдурмай -- тихо, чтобы никто не слышал) джылайыкъ,
Ёлларгъа тюшийик, сарарып солайыкъ

Булутлар, булутлар,
Яйлагъа кетинъиз,
Эсмамны корьсенъиз,
Селямлар этинъиз.
Йыкъанъыз анамнынъ яшлы козьлерин.
Къолларын опюнъиз, унутсын кедерин»
сатырларгъа чевирильген фикирлер, хатырлавлар айланып турдылар.
Къальби аджыныкъ агъырлыгъындан бираз бошашып, Чобан-заде даа текаран пенджере янында турды, санки муджзие бекледи. Сонъ яваштан озь ятагъына къайтты ве къомшусы къаршысында турып сорады:
-- Эвге хабер язасынъызмы?
-- Э! -- шу арада джевапланды юкъарыдаки къомшусы. -- Учь сёз: сагъ-селяметим, севем. -- Марфа Петровна… -- ве анълатты Марфа меним апайым. Къара шеэрде эвдекилернен язышмакъ ясакъ этильген… мында не олаяткъаныны сычан биле бильмесин, деп… Язмагъа яздым ама, бир мераметли незаретчи тапсанъ да,

ёлласанъ… казематнынъ арабакъапусындан чыкъкъан сонъ пошта къутусына ташласын… Ана къайда меселе! Истейсизми? -- юкъарыдан къарандаш ве талебе дефтеринден къопарып алынгъан кягъытны узатты. -- Иште, профессор, энъ саде, амма терен маналы: сагъ-селяметим, севем сёзлери иле гонълюнъизни раатлатынъ…
-- Сагъ олунъ, тырышырым, -- разы олды Чобан-заде. Апис этильгенининъ ильк кунюнден о, зенаатдашлары арасында язма сёзнинъ устасы сайылып, чешит къабиле ве халкъларнынъ миллионнен сёзлерининъ дадыны бакъкъан ве иште къуллангъан олса да, шимди чекише, апайы, эви акъкъында хабер насыл этип алмалы… ве кери мензильни -- Ичери-шехер Къара шеэр олгъаныны насыл косьтермели, деген фикирден азап чеке эди… Сонъ къарар алды -- ёкъ, Ругие бойле мутхиш дарбеге даянамаз. Кягъытны тизинде тегизлер экен, озь дуйгъуларыны, къасеветлерини шиир вастасынен ифаделемек истеди, лякин къальби ильхамлы сатырлар иле сесленмеди, аз да олса, арынмакъ, тазермек истемеди. Къоллары озю-озюнден Алла берген ильхамындан марум къалгъан мабюснинъ тюшюнгенлерини, дуйгъанларыны серт несир сатырлар иле ифаделедилер:
«Меним языларым ич бир шей косьтермесе де, къырылгъан, чайпалгъан, бельки бугунь-ярын олип, ёкъ болуп кетеджек къырымтатарны, онынъ минлерини, дуйгъуларыны бек яхшы косьтере; бир кунь келип, тарих Къырымман огърашса, къырымтатар къырымтатарны къыдырса, меним языларым ортагъа чыкъар. Эгер булай олмаса да, зарары ёкъ…».

VII
-- Еди юз он бешинджи -- чыкъышкъа!
Мемеднинъ пешинден бургъулы мердивенден энерек, Чобан-заденинъ арекетсизликтен къатып къалгъан аякълары эр бир адымдан агъырта, коксюнде исе нефес тарлыгъы пейда ола эди. Файтонджы оны эски ерде, азбаргъа чыкъышта эллерини кенъ ачып, къучакъламагъа истеп къаршылады. Лякин Чобан-заденинъ торс, сувукъ бакъышыны корип, бир кезинтини къачыргъаны ичюн озюни акъламагъа башлады:
-- Мемеднинъ бир невбетчилигини кечирмек керек олды… Иш богъурдакътан. Генерал Сумбатов Къырымдакилернинъ къабаатыны косьтерген эп янъы делиллерни талап эте… Аджеле этип, санъа да къысмен аит олгъан тахкъикъат иши иле Къырымгъа барып кельмек керек олды.
Чобан-заде Мемеднинъ невбетчилиги акъкъында сёзлерни тек шимди анълады…
Йылышкъан вакъытнынъ думанында о, айтылгъан эки кунь ерине дёрт кунь къапалы тюрьме азбарынынъ авасындан нефес алмагъаныны абайламай къалды.
-- Санъа къырым достларынъ селям сёйледи, -- девам этти сабырнен Файтонджы. Сени сорадылар, Бакуда озь институтынъда илим саасында мувафакъиетлеринъ иле меракъландылар… Олар даа крават (галстук) иле цивиль френк костюминъни тюрьме урбасына

денъиштиргенинъни бильмейлер… -- Чобан-задеге козь атты, онынъ айтылгъан сёзлерге мунасебетини кореджек олды, лякин тек азбар бою долангъан лякъайд назарыны корьди. Козьлери къум ве чакъыл иле толдурылгъан ерге тюшти -- бу ерде Абу Сайид ве Хабиб бузлы топракъта озьлерине къабир къаздылар. Мында атып ольдюрмек левхасы ойналгъаныны тек таш диварда барот къалдыргъан къара орьнеклер анъдыра эди…
Чобан-заденинъ бираз гонълюни котермек ичюн сесинде рухланув иле Файтонджы:
-- Не де олса, айтылгъаны киби, Бизим Къарасувбазардаки сокъагъымызда да байрам олур, эбет, шеэримизге къайткъанынъдан сонъ… Лякин сен меним самимий эйи мерамларымны къабул этмелисинъ… -- деди. -- Анджакъ, мен анълайым, иджадий, сен киби интеллектуал адамларда мен киби -- погонлы, пальтосы тюбюнде белиндеки къынында наган сакълангъан адамларгъа инамсызлыкъ пейда олды, -- ве озюнинъ джеплерине ифадели урды. Санки пыштав къыныны хызмет борджу иле сакълагъаныны косьтермеге истеди.
Бу итирафлары янында лякъайд чере иле адымлагъан Чобан-задени авеслендирмегенини корип, сорады:
-- Сагълыгъынъ зайыфлашты гъалиба? Биз меним кабинетимде къапалып, ачыкътан-ачыкъ субетимизни бирер фильджан къаве башында девам этер эдик, лякин мында, авада, хавфсызджа. Козь ве къулакълардан узакъча…
-- Ёкъ, эр шей еринде, -- сесленди Чобан-заде. -- Динълейим…
Субедешининъ мерагъыны къозгъалтмакъ ичюн Файтонджы кене итираф этти:
Меним Къырымгъа барып кельмем Асан Рефатовнынъ иши иле багълы. Рефатовнынъ адыны анъмасы Чобан-заденинъ юрегинде агъры иле сесленди ве тахкъикъатчыны сонъуна къадар динълемейип, о: ”Мен буны сездим де…”, деп тюшюнди.
Файтонджы джиддий сесини бир кереден ишанчлыгъа денъиштирип: -- Сен Асанны пек яхшы билесинъ де, къоранталарынъыз иле барды-кельдинъиз бар эди. Апай-акъай сизинъ эвинъизде гедже-куньдюз ола эдилер… Асаннынъ ич бир эсери, «Лейли ве Меджнун» драмасы олсун, «Чора батыр» яки «Той девам эте» олсун, сенинъ ве Ругие ханымнынъ рагъбетлендириджи сёзлери олмагъандже, дюнья юзю корьмей тургъан. Мен буны Рефатовнынъ ишинден билем…
Къырым акъкъында лафлар апансыздан Чобан-заденинъ къальбиндеки бузларны иритти, о денъиз авасындан нефес алгъан киби олды:
-- Биз апайымнен Асан иле достлугъымыздан гъурурлана эдик… саф юрекли адам.
-- Не исе, агъызынъдан бир лаф алдым, -- йымшады Файтонджы. О, Абу Сайид иле берабер Хабиб къазгъан чукъурларгъа бармаздан, чевирильди ве кери къайтты: -- Эбет, инсан оларакъ мен сенинъ Асан иле достлугъынъны анълайым -- экинъиз де ватандан къувулдынъыз. Лякин сиз ичюн ябанджы Бакуда да, эр биринъиз озь саанъызда, аджайип мувафакъиетлерге ириштинъиз. Атта, Баку

драмтеатрининъ баш дирижёры оларакъ, Асан истидатлы Кара Караевни эслеп олгъаны ве оны котергенини козь огюне кетирсенъ, бунынъ иле Рефатов азербайджан музыкасында из къалдырды, демеге эсас бере…
Чобан-заде сабанынъ сувугъы онынъ арекетлерини агъырлаштыргъаныны дуйып, бинагъа киришке якъын токътады:
-- Бу сизинъ Асан Рефатов, Осман Акъчокъракълы акъкъында тахкъикъатчынынъ юрек тёкюнмелери манъа неге керек? Къальбиме къоркъу кирсетеджек оласызмы?
Файтонджы оксюрикке ошагъан кулькю ичинде богъулаязды:
-- Сен джесюрсинъ… узакъ кечмиштеки достлугъымыздан билем… инан манъа, озь тахкъикъат ишлерим акъкъында, сенинъ адынъ иле суньий багълы олгъан криминаль адамларнынъ къусур даиресинден чыкъармакъ ичюн айтам. Сонъ исе Сумбатов ве «тройка»ны сенинъ гуняхсызлыгъынъда ишандырмакъ ичюн… делиллер, тек делиллер ве тешкерильген хулясалар иле… Бу меселе, догърусыны айтам, енгиль дегиль, анджакъ енъишли… Ялынъыз Асан Рефатов дегиль, «Къырым иши» боюнджа Кефенинъ announcement писханесинде озь такъдирини даа йигирми мабюс беклемекте… Оларнынъ эписини сен билесинъ, шимди оларнынъ адларыны ве унванларыны айтмагъа истемейим… Амма инан манъа, Оларнынъ эписининъ ишлеринде сенинъ адынъ анъыла… Бираз сонъ мен санъа бу, «Къырым тройка»сынынъ серт агъызындан къарарны беклеген, оларнынъ такъдири исе, инан манъа, пахылланаджакъ киби дегиль, йигирми адамнынъ адларыны айтырым… -- Файтонджы сусты, огге адымлады, онынъ чызмалары топракънынъ бузлу къабугъына урулып, сесли давуш чыкъарды. Топракътан чыкъкъан давуш Чобан-заденинъ къулакъларыны чынълатты ве о, гъайры ихтиярий шааты олгъан, талебелери устюнден экзекуцияны хатырлады.
-- Бу азбарда атып ольдюрмекнен къоркъузып, адамларны япмагъан шейлерини танымагъа меджбур эткенлернинъ истемезден шааты олдым… Эминим, сиз бегенген бойле усулны Рефаткъа нисбетен де къулланырлар… ве сиз гизли-гизли анъгъан «йигирми»ге де…
Файтонджы бир шейлер хатырлагъан киби боз козьлерини кокке котерди:
-- А! Сен ана шу эки аспирант озьбек акъкъында айтасынъ… Оларнынъ ишлерини капитан Сарымсакъов бакъа. Бакугъа командировкасы бите ята… генерал Сумбатов оны иш этмегенинде, бедава отьмек ашагъанында опькелей. Атта гъададапланып, айтты: эгер оларнынъ къальплерини терсине чыкъармагъа чаре тапып оламасанъ, мундиринъни маскъара этме -- озь-озюнъни атып ольдюр! Иште, шай! Сумбатовгъа, «Къызыл фуртуна» иши»не бирлештирильген бутюн учь «тройка»нынъ башы олмакъ авале этильген. Генерал ишнинъ масштабыны ве къаплагъан фезаны -- Каспийден, Къара денъизден -- Арал денъизинедже… учь денъиз иши…, деп айры къайд этмеге севе.
-- Оларнынъ къальплерини терсине чыкъармакъ неге керек… эгер сиз оларны энди къангъа булгъаладынъыз?!
Файтонджы онынъ сёзлерини, илимде даа кереги киби котерильмеге

етиштирмейип, къанатлары къырылгъан талебелери ичюн джан агъыртув киби анълады ве озюни акъламагъа истеп, Сумбатов ве Сарымсакъов киби НКВД хадимлерининъ ве озюнинъ ишинде фаркъны анълатмагъа башлады.
-- Капитан Сарымсакъов ве бизим генерал даа граждан дженкинде иштирак эткен эски гвардиядан. Чапайлар, махнолар киби иш тутмагъа алышкъанлар, къанун ве къаидеге риает этмейлер, екяне делили -- къылыч агъызы ве наган окъу, -- ишни беджермек ве Москвагъа эсабат бермек: бельгиленген вакъыткъа ольдюрип джезаламагъа авале этильген микъдарны намус иле беджердик… Бу биз, къызыл профессура дженк заманынынъ низамнамелерине коре огретильмедик де, Вышинскийнинъ, Плевако киби прогрессив инкъиляптан эвельки адлиеджилернинъ ишлерини огрендик. Бизни тильшынаслыкъ саасындаки Марр аркъадашнынъ энъ янъы ишлеринен таныш эттилер. Сёз сырасы, -- апансыздан денъиштирди о субет мевзусыны, -- тахкъикъат ишинъде сенинъ институтынъдаки профессор Макъсуд Рустам-заденинъ сесленюви козюме илинди. О, сени озь ишлеринъде Маррнынъ янъы теткъикътларына ич де таянмагъанынъда, анъмагъанынъда къабаатлай… ве санъа нисбетен сиясий уджюм япа, сен тюркшынаслыкъта сынфий янашманы танымайсынъ, деп… мен беллесем, сенинъ адынъ Марргъа багъланмасы къанаатлендирмей…
Сааткъа бакъып, Файтонджы апансыздан сорады:
-- Бекир, сен сокъакътан юргенде козетильгенинъни сезмей эдинъми? Я да сизинъ эвинъизни козеткенлерини? Бойле догърудан-догъру берильген суальден Чобан-заде бираз шашмалады. Тюшюнип бакъты:
-- Гъалиба, ёкъ, сезмедим… апайым да, эвимизге кельген достларымыз да… анджакъ, ким бильсин… шимдики заманларда… Файтонджы субетдешине, юзюни огренген киби, бакъты ве манълайына тюше берген, тазыны ачкъан къалпагъыны тюзетти. Гурь сачлы Чобан-заде янында тахкъикъатчы озюни алчакъ бойлу киби ис эте эди.
-- Сени эр кунь козете эдилер, бу, та бинъ докъуз юз йигирми секиз сенесинден башлап, докъуз йыл девамында япылды… Кене де ялварам санъа, Бекир, арамызда олгъан лаф бу ерде къалсын… бильселер, меним де бойнум уруладжакъ…
Чобан-заде адымларыны сакинлештирди, Файтонджынынъ юзюне бакъып, онынъ не дереджеде самимий олгъаныны корьмек истеди.
-- Сенинъ тахкъикъат ишинъден апансыздан нарком Сумбадзенинъ Москвадан соравгъа джевап оларакъ рапорты да чыкъты. -- Ве, фысылдап девам этти, бекленильмеген янъылыкъны хабер этти: -- Олгъаны киби айтам: «Чобан-заде тарафындан ич бир тюрлю акиссовет арекетлер олмады, сабыкъ миллифиркъаджылар ве дигер контринкъиляпчылар иле алякъасы белли этильмеди»…
Чобан-заде, эшиткенини сонъунъа къадар анъламагъан киби, тааджипнен омузларыны сыкъты:
-- Козетильгеним мен ичюн янъылыкъ олды. О къадар вакъыт мени такъип эткенсиз… докъуз йыл…

Файтонджы Чобан-заденинъ козьлеринде къоркъу я да къорчаланув арекетни беклеп, буларны корьмеген сонъ, асабийленип джевапланды:
-- Мында анълашылмагъан не бар?! Мен ичюн генералнынъ рапорты -- тахкъикъатчы Карпонос бирлештирген иште къусурлар, анълашылмамазлыкълар, чектирип багълангъан ерлерни тапмакъ ичюн илериде де оны огренмек ичюн… даа бир кучьлю делиль. О къадын ашыкъа, мына ким озюни атып ольдюрмек керек! -- Бирден токътады: -- Шимди исе олды… келеджек корюшювимизгедже… Мемед энди къапудан бакъа…
Чобан-заде тюшюнджеге далып, ачыкъ къапугъа догърулды. Апансыздан Файтонджы онынъ аркъасына айткъанларыны эшитти:
-- Сёз сырасы, сен санаторийде якъалангъан куню Кооперативныйдеки эвинъе генерал Сумбатов озь командасынен келип, тинтюв кечирди… Лякин бу сефер де, рапорткъа коре, сени ве Ругие ханымны акъаретлеген ич бир шей тапылмады…

VIII
Эвинде олып кечкен тинтюв Чобан-заденинъ кейфини о къадар бозды ки, ашагъыдаки къатта озь ятагъыны къармалагъанда, бездириджи къомшусынынъ суалини биле эшитмеди:
-- Элинъиз-аягъынъызны къырмадылармы?
Чобан-задени, онынъ ишине ич бир зарар кетириджи шей къошмагъан тинтювнинъ озю дегиль де, «тез тесирленген апайы бесе-белли шашмалагъандыр», деген фикир эеджанланды, хаста юреги де агъры иле сесленди.
Онынъ козю огюнде ябанджылар тарафындан рефикъасы эвленгенлерининъ ильк йыллары яраткъан къынтавлы шараитни бозгъанлары, ятакъханеде, ашханеде тертипни бозып, Чобан-заде, иште болдурып къайткъанда тынчлыкъ, тескин (умиротворение) тапкъан бу джыллы эвнинъ муитини ёкъ эткенлери джанланды… Сумбатов ве компаниясы эвни асть-усть эткенинден Ругие ханым озь хатагъа ёл бермеген къадын сезгирлиги иле акъайы Кисловодскта олмагъаныны -- санаторий тедавийлевининъ он дёрт куню энди чокътан кечти -- о энди Бакуда, Къара шеэрнинъ зинданында азап чеккенини анълагъандыр, деген фикир Чобан-задени зияде азаплады. Бу куньлери, акъайы ичюн къасеветтен олеязгъан къадын чапып-чапкъалап, генерал Сумбатовнынъ, я да Бакуда энъ итибарлы адам сайылгъан -- Багировнынъ кабинети къапусына сокъулып, акъайы иле корюшмеге изин бермелери ичюн ялварадыр… Ругие ханымны announcement эписинден зияде яралагъан -- даа якъында онынъ санадаки чыкъышларына эльчырпкъанларнынъ лякъайд сусмасы оладжакъ… бойле этип, бир ань ичинде дургъун корюнген омюри бутюнлей денъишти, онынъ шерефи, унванлары, мукяфатлары бир капик фиятындалар…
Къомшусы башыны эгильтип, Чобан-заденинъ кейфсиз алда урбасына де сарылгъаны, де шишкен тизини сыйпагъаныны козетти. Онъа, тёпеден бакъкъангъа, профессор бу сефер, тахкъикъатчы Карпоноснынъ соргъусында инатлыкъ япып сускъаны ичюн

незаретчиден сопа ашагъаны киби корюнди.
Чобан-заде исе, къомшусы онъа бакъкъаныны абайлап, апансыздан онъа сёз къатты. Онынъ адыны бильмесе де, урбасында язылгъан номерасыны эм де Мемед Айлисли: «Он единджи, чыкъышкъа!», деп къычыргъаныны хатырлады.
-- Айтсанъыз, муэндис, Къара шеэрде сой-акърабанен корюшмеге изин берилеми?
-- Изин бериле, лякин тек мен киби, ана-мына, лагерьде отурмакъ ичюн узакъ ёлгъа азырлангъан частлы адамларгъа... Къара шеэрнинъ дженюбий арабакъапусындан чыкъышта бир-эки сёз къатмагъа имкян берелер... Сизни теляшландырмагъа истемейим, лякин Литер А киби бельгиленгенлернинъ сой-сопундан атта олар комюльген ерни гизлейлер. Сахте мензильни бильдире ве «Олюм акъкъында шеадетнаме»де биле догъру вакъытны косьтермейлер... джезалангъан куню, йылы башкъа ола... Меселя, фелянча адам, дейик, бинъ докъуз юз отуз докъуз сенеси он экинджи июльде вефат этти, Азербайджан Эс-Эс-Джнинъ Хачмаз коюнде дефин этильген... я да Къырымда Коккозь коюнде... сонъ тап, бакъайым. Сой-сопундан комюльген ери гизленильген адамларны террорист я да джасуслар сырасына къошалар ве мезарында не православ хачы, не мусульман айыны къоймагъа изин берелер.
Иште, кедерли, лякин акъикъат ойле... Бедавадан бу ерге Къара шеэр демегенлер. -- Ве башыны эгильтип, Чобан-заденинъ къулагъына фысылдады: -- Анъла, бакъайым: не ичюн биз, къанымыз къайнап, диване киби къызыл байракъны беязлар байрагъына къаршы саллап юрдик... агъа къардашыны танымады, огъул бабасыны... Миллионлар эляк олды...
Чобан-задени эфкяр сарды, о, богъазында айтылмагъан сёзлер тыкъалып къалгъаныны дуйды.
-- Олар къальбимни къырдылар, -- апансыздан айтты о хырылдап.
-- Олар умют яшагъан къальплерни къыралар. -- Сесленди къомшусы ве юкъламагъа истегенини косьтереджек олып, козьлерини къолларынен къапатты. Бир янындан дигер янына айланды, дуа киби бир шейлер фысылдады ве апансыздан айтты:
-- Профессор, меним апайым Марфа мен иле чыкъышта манасы олмагъан -- чыдамлы ол, акъайчыгъым киби олмайджакъ къадын лафлары айткъаныны истемейим... мени кунешли Бакудан терс, сувукъ Нарьян-Маргъа йибергенлеринде... Меним азгъан, хорлангъан, гъарип алымны корип, бу энди яшамайджакъ, деген хуляса чыкъарыр ве лабораторияда ермайнынъ ачыкъ союны къою тюстекинден айырмакъ устюнде чалышкъан Сары Володькагъа акъайгъа барыр... бойле олгъаныны истемеййим! Сарыгъа акъайгъа чыкъа берсин, амма манъа дуйдурмасын, онынъ арсыз козьлерине бакъып, онынъ гизли фикирлерини дуймагъа вакъытым ёкъ, -- ве Чобан-задеге ичип битирмеген, тютюни чыкъкъан папиросны узатты.
Чобан-заде тютюнни бирден ичине терен чекти ве коксюнде пейда олгъан джыллылыкъ юрегининъ сызламасыны ятыштыргъаныны дуйды.

IX

Незаретчи Мемед Айлисли, Чобан-заде ве Файтонджы арасында къаиделерден тыш корюшювлерини гизлейджек олса да, написи хавфларны козь огюне кетирип оламады. Шу джумледен, ашагъы къатларда отургъан ве профессорны таныгъан мабюслерден бириси пенджереден оны насылдыр белли олмагъан инсан иле азбарда кезингенини корип, эндамындан таныйджагъыны тюшюнмеди. Ойле ачыкъкозь инсан исе тапылды ве бу, незаретчи камеранынъ къапусындан башыны сокъып чагъыгъанда, 54 сангъа сесленген Хабиб Гулям-заде эди. Хабиб бундан чокъ кечмеден Абу Сайид иле берабер корьгезмели атып ольдюрмек вакъиасындан даа озюне келялмай эди.

Шу, кирли, къар иримеге башлагъан тюрьме азбарында анда-мында къалгъан куню уйле маалинде сакъчылар оларнынъ башларыны зораки ерге эгильтип: «Къабир къазынъыз!» -- деген эдилер. Абу Сайид топракъкъа ургъан сайын къызгъын къальби сыкъылгъаныны -- яни, бойле вакъытта «юреги къан къусты» (сердце обливает кровью) дегенлерине ошагъан шейлер дуйса да, курекни тендюристлик иле ерге саплады. Къоллары курек тутмагъан Хабиб исе апансыздан къартбабасы -- Сайфуллохаджини Бухаранынъ Хазрат-и-Имом мезарлыгъында комьгенлерини хатырлады. Бу онынъ омюринде догъмуш инсаннынъ озгъармакъ боюнджа ильк пек тесирли ве кедерли теджрибеси олгъан эди. Лякин къальбине олюмнинъ аджджысы дегиль де, сагълыкълашув аньаненинъ озю сапланып къалды: мевтагъа багъышлангъан дуа -- дженазе намазы, вуджудыны ювмакъ, беяз кефинге сарып, къадынларнынъ яйгъарасы иле чыкъармакъ эснасы ве Алладан, къычырып, рахмет сорагъан, табутны ашыкъчанлыкъле алып кеткен адамлар…

-- Тездже! Тездже! -- Хабиб аркъасы артында тургъан сакъчынынъ давушындан сескенди.

Ипрангъан потиклери, чамурда батып, аякъларындан тюше эдилер… Бекленильмеген сонъу ашыкъып япылгъан ве къыскъа олды… Къоллары аркъасы артында багълангъан. Атыш давушы -- биринджиси, экинджиси… Сукюнет. Къомшу къабирден чамургъа бетинен сокъулгъан Хабибге бакъкъан тааджиптен къыйышкъан Абу Сайиднинъ юзю…

-- Фу, гъалиба, баллар яхшы козьлеп оламадылар…

«Тур!» эмири яшларны яваштан, къоркъунч тюш корьгенинден сонъ киби, анъларына кетирди:»Сагъмыз!».

Бу вакъианынъ тесадуфий шааты, камерасынынъ пенджересинден бакъкъан Чобан-заде олды. Файтонджы иле корюшкенде исе талебелери чеккен азап себебинден къыскъа ве ифадели айтып ташлады:

-- Мабюслернинъ къальплерини терсине чыкъармакъ неге керек… эгер сиз оларны энди къангъа булгъаладынъыз?!

Кене камерада къапалы Хабибнинъ, яшап кечирген шоктан дуйгъулары кескин агъры иле къайтмагъа башлады. Бу вакъиа еди кунь ве гедже announced

Оны даима пенджереге бармакъ истеги къыйнай эди. О, саналаштырма атып ольдюрювнинъ излерини гизлемек ичюн топракъны агъыр чызмаларнен таптагъанларыны корьди. Ильк эки кунь ве гедже Хабиб пенджереден сийрек чекиле, къырмызлангъан ай озь къыя шавлелери иле Асиенинъ юзюни джанландыргъаныны корьди. Бирден озюни арткъа алды, Асие оны шашкъын ве гъарип алда кореджегинден къоркъты.
Пенджере янында яткъан ве юкъусызлыкътан чекишкен къомшусынынъ акълына чая фикир кельди: бельки Хабибни 54-джи дегиль де, «Лунатик», деп чагъырмалы -- Лунатик… Эй, Лунатик, къайнагъан сув ич… Лунатик -- чыкъышкъа!
Хабиб зайыф тебессюм иле сеслене тургъан. О, йигирми дёрт йыл яшагъан омюри шавлесиз бир къаранлыкъкъа баткъаныны, тек пенджере черчивесинде ярыкъ къалгъаныны тасавур эте эди.
Шу саба къыш кунешининъ акъ нурлары пенджеренинъ черчивесини корюмли бир левхагъадже кенишлеттилер. Онъа бакъып, Хабиб аз къалды, къычыраязды. Чюнки тюрьме азбары бою алкъалап, яваштан кезинген эки эндамдан биринде Чобан-задени таныды.
Ильк фикири: оджасыны да ашалайыджы, залым мыскъыл олгъан саналаштырылгъан атып ольдюрмекке огъратаджакълар. Анъыны агъыртып санчыгъан фикир догъды: тырышып, бар кучюнен пенджере первазыны сыкъып чыкъармакъ ве онынъ иле берабер азбаргъа атылып чыкъмакъ. Пенджере первазы гъыйчылдады, амма биринджи ынтылувы нетидже бермеди. Даа бир кере басты, амма бу сефер оны айныкъ фикир токътатты. Эндамлар, алкъаны кесип, якъынлаштылар. Оларнынъ сакин адымлагъанларына бакъып, экиси де бир шейлер акъкъында субетлешкени анълашылды. Бильмеген адамнынъ башында къалпакъны абайлап, Хабиб анълады, о Къырымдан кельген… Узакътан насыл хабер кетирген экен -- оджасынынъ кедерли такъдирини енгиллештирген я да умют берген союнымы? Не акъкъында субетлеше экенлер?
… Чобан-заде иле Файтонджы исе энди кечкен гизли корюшювлеринде башлангъан субетни девам эте эдилер. Шу джумледен, «къызыл профессура» сырасындан олгъан тахкъикъатчынынъ тирнекли назары профессорнынъ ишинде бир джинаий вакъианынъ дигер вакъианен зайыф багъланмасыны тапкъаны акъкъында…
-- Билесинъми, Бекир… гизлиден геджелернен ”Къызыл фуртуна” ишине эп даларкен, сенинъ алынъны енгиллештирмеге ярдым этеджек делиллерни къыдыраркен… башымдаки сачымдан чокъ ишим бар, -- къайд этти о истизанен ве эрте тазлангъан башына има этерек, къалпагъыны тюзетти.
Чобан-заде, онынъ къыркъ дереден сув кетирип лаф эткенлерини динълерек, базыда о бефтан умютлер беслегенинде озюни опькелей тургъан. Чюнки олар ялан, иллюзия олып чыкъа биледжеги анълашылып тура эди. Шимди де, субетдешининъ оюнына уйгъан киби, Файтонджыгъа:
-- Меним бабам исе: «Бабасынынъ башындан бир сачыны тюшюртмез», демеге севе тургъан…, -- деди.

Файтонджы, онынъ гурь, къарышып къалгъан сачларына тек самайларында чал тюшкеннини абайлап, кулюмсиреди.
-- Йыллар санъа тесир этмей. Сенинъ сачынъ, тамам рушдиеде къызлар бакъып къалгъан, яшлар исе пахыллагъан замандаки киби…
-- ве, бугунь бир саат тапып, аязда бузлап, эсас макъсадындан четленгенине, комплиментке вакъыт джойгъанына элесленди (спохватиться).
-- Велякин, ишке кечейик, Бекир! Сантиментлерни сонъуна, Къырымгъа къайтаджакъ заманларгъа къалдырайыкъ… Сумбатовнынъ сенинъ артынъдан незаретлери ве эвинъдеки тинтюв акъкъында Москвагъа эсабаты ишинъе криминаль ич бир шей къошмадылар. Буны билип, сенинъ этрафынъдаки дубараны эки къат гъайретнен чезмеге къарар эттим. Тек мутехассыс оларакъ дегиль де, зиядесинен инсаниетлик, сенинъ такъдиринъе достане мунесебетим ичюн. Нетиджеде, менден багълы эр шейни япып, Сумбатов ве «тройка»ны сенинъ къабаатсыз олгъанынъа кетирмек ичюн…
Анълайым, бу агъыр, гъает агъыр, сенинъ тахкъикъат ишинъни ойле бир къуветнен юмрукъкъа сыкъмакъ керек ки, кягъыт тозу киби сепилип кетсин… Геджелернен, санъа япылгъан чакъувлар, къабаатлавлар иле кягъыт обалардан, аз олса да, раатланмакъ ичюн талгъан козьлеримни сюртерек ве папиросны думанлатаракъ… хаялымда, сени Къара шеэрнинъ зинданларындан чыкъарып ве бу юкни къамбурыма юклеп, Каспий ялысындан тар ёлчукъларнен сени, Бекир, сербест адамны, образлы айткъанда, озь омузларымда Къара денъизимизнинъ ялысына алып кеткенимни тасавур этем… Сен, Бекир, кичкене чобан баласы, мени, олеязгъан алымда Дешт-и-Къыпчакънынъ къумларындан алып кеткенинъ киби -- эйилигинъ ичюн эйилик… Догърусыны айт, мени чокъ йыллар кечтикче чобан баласы дегиль де, Бакугъа сенинъ къарышыкъ ишинъ иле ёллангъан Къырым «тройка»сынынъ тахкъикъатчысыны расткетиргенинъе пешман этмейсинъми?
Файтонджынынъ девамлы нуткъунынъ манасыны сонъуна къадар анъламагъан Чобан-заде тюшюнджели алда сесленди:
-- Чобан балалары… биз пак ве садедиль эдик… Лякин шимди бизим ишлеримиз, насыл олсалар да -- догъру я да хаталы, Алланынъ махкюмине берильген… онынъ ичюн бир шейден пешман этмейим, бу яшайышта, не къадар хаталы олсалар да, ич бир адымымдан ред этмем…
Файтонджы Чобан-заденинъ сёзлеринден бираз шашмалады, лякин озюни тез элине алды:
-- Белоусов -- ОГПУ коменданты, камерада дуа эткенлерни корьсе, къылынмагъа севе: «Аллагъа умют эт де, озюнъ де агъызынъ ачып отурма…», -- дей. Сабыкъ чар хорунжийлерден… казак…
Къаравулхане янында сув чыбыргъаныны эшитип, экиси де токътадылар. Сакъчы, оларнынъ тарафына биле бакъмайып, къопкъадан кирли сувны азбаргъа септи ве арабакъапу артында сакъланды. Файтонджы, саатына бакъып, адымларыны тезлештирди:
-- Эбет, кечкен яшлыкъны хатырлап, асрет чекмек яхшы… Алланынъ

рахметине инанып… Лякин бугуньки куннинъ серт барлыгъына къайтайыкъ… Сенинъ ишинъдеки эписи уймагъан ерлерине коре, сучсызлыгъынъны исбатламакъ ичюн энъ реаль корюнгени шу ки, эгер Бекир Ваап огълу Чобан-задеге такъдим этильген къатты къабаатлав айры бакъылса, юзлернен бакулылар, къырымтатарлар, озьбеклернинъ ишлеринен багъламайып. Сен ве олар иле багълы «Къызыл фуртуна»дан айры… Догърусыны айтсам, сенинъ яптыкъларынъ ве сен иле багълангъан адамлар иле алякъанъны къыдыргъанда, базыда мен акълымны алдыраяздым. Шу адамлар иле сен Миллий фиркъада, Мусаватта (1911 с. Бакуда «Мусават мусульман демократик фиркъасы» яратылды, онынъ векиллери сербест Азербайджан ичюн куреше эдилер, мефкюреси эсасына тюркчилик, Ислям дини ве демократия къоюлгъаны байракънынъ -- мавы, ешиль, къырмызы тюслери иле темсилленген. Октябрь инкъилябындан сонъ, Азербайджан демократик джумхуриети тиздилер, къызыллар совет акимиети къургъан сонъ, гизли тешкилят оларакъ 1927 сенесине къадар чалыштылар. Мусават фиркъасынынъ ёлбашчылары атып ольдюрильди. 1980 сенелери бу фиркъаны гъайрыдан тикледилер), Социалистик Туркестан фиркъасында, Тюркологик съездлернинъ ишинде, мында Бакуда, Самаркъандда ишлегенсинъ… Сонъ бу насыл олды я?! -- театрдеки киби джайды къолларыны Файтонджы. -- Сумбатовнынъ Москвагъа япкъан рапортында сенинъ артынъдан чокъйыллыкъ незарет, буны къайд этем -- чокъйыллыкъ! -- сенинъ фиркъада аза олгъанында, Тюркологик съездлерде, сен язгъан китапларда, назмиетинъде -- санъа къабаат киби къошулгъан акиссовет арекетлер тапылмады. Мен бильгениме коре, Сумбатов пек тирнекли генерал, Моквагъа рапорт бермектен эвель эр бир сёзни, эр бир виргульни учь кере тешкерир… Шереф къулу (человек чести???) бир ерде хата япкъандже, озь-озюни атар. -- Аджджы-аджджы кулюмсиреди: -- Бизни, тахкъикъатчыларны да, эгер бир шейни бегенмесе, айындыра (отрезвляет): «Резиль олма -- озюнъни ат!»… Иште, Чобан-заде ишини пек эдинип огренген сонъ, тек бир нетидже чыкъардым: «Къызыл фуртуна» уюримине (водоворот) сен тесадуфен тюштинъ, ич бир къабаатсыз ерде эки бакулы фиркъа къабилесининъ -- Джафар Багиров ве маариф наркомы Рухулла Али Ахундов арасында явуз дёгюшининъ къурбаны олдынъ. Образлы айткъанда, демирджининъ апрачлыгъына бола чёкюч ве орьсю (наковальня) арасына тюшкен демир ёнгъа киби.

Бу эки къабиленинъ курешинде чёкюч ургъан дёгюджи оларакъ де Багиров ола, де, онынъ къолундан тюшкен чёкючни Ахундов ала эди. Тесадуфен араларына тюшкен демир ёнгъалар исе, агъаргъандже къызып, эзильди. Курешнинъ сонъунда сонъки уджюм ве дарбени шанслы, аллякъ, эм де Москванынъ ярдымы иле -- Багиров япты… Мына санъа, достум, сенинъ къалеминъе ляйыкъ олгъан кадрлар демирджиханесининъ левхасы…

«Онынъ демирджилер цехиндеки тутушув акъкъында сёзлеринде акъикъат бар», -- тюшюнди Чобан-заде, оны демир ёнгъанен тенъештиргенлери ичюн джаны агъырткъаныны бастырып, Багиров

ве Ахундов арасында куреш олаяткъаны акъкъында Чобан-заде тахмин эте эди. Рухулла Ахундовнен олар дост эдилер. Чобан-заде ичюн агъыр, ишсизлик куньлери Ахундов достуна, профессоргъа къоранта бакъмагъа бир эки капик тюшсин деп, Баку газетлеринде макъалелерини нешир этмеге ярдым эте тургъан.
-- Ошлу, -- хымылдады Файтонджы. -- Ахундов иле сенинъ чокъйыллыкъ -- иш иле, я да достане алякъанъ незарет астында кечти. Сенинъ ишинъде атта тырач арифметика мевджут -- Рухулла иле сиз бири-биринъизге къач кере мусафирликке бардынъыз, джыллы, къоранта даиресинде умумий ишлеринъизни музакере этмек ичюн байрамлар ве догъгъан куньлерде къач кере корюштинъиз… сонъки, бу сененинъ январь айынен бельгиленген эсабатта Ругие ханым Рухулла санъа санаторийге ёлланма иле ярдым этмесине ялварды.
-- Эбет, Рухулла дост… ярдым этти, -- далгъынлыкъле айтты Чобан-заде, эшиткени устюнден тюшюнерек, башы думанлы олгъаны ичюн эр шейни тантиминен хатырлап оламаса да.
-- Сёз сырасы, сени якъалагъан сонъ бир къач куньден Ахундовны да мындаки зинданларнынъ биринде къападылар… озь имаеджинъни коридорлар сыкъышлыгъында я да тахкъикъатчыда тесадуфен корерсинъ бельки. Рухулланы якъын арада конвойнен Москвагъа ёллайджакълар. Андаки «тройка» онынъ ве рефикъасы -- Фрида Наумовна Шлемованынъ такъдирини бельгилейджек: ойле къаиде бар -- эгер акъайлары «халкъ душманы» эбедий лекесини къазанса, къадынларыны да лагерьлерге он эки тире он беш йылгъа ёллайлар…
Чобан-заде апансыздан, козюне перде тюшкени себебинден огюнде бир шей корьмеген киби, токътады. Ругие акъкъында тюшюндже онынъ мийини кескин фикир оларакъ чертип алды. Далгъынлыкъ иле текрарлады:
-- Он экиден он бешкедже..?
-- Эбет! Сен, Бекир, Фрида Наумовнаны хатырламакъ керексинъ… Ругие ханым иле дюгене эдилер, эвинъизге бир фильджан къавеге, я да партноменклатура тюкянында алынгъан мот шляпачыкъ, чантачыкъ иле макътанмагъа кире тургъан… Бу шейлер биле сен ве Ахундовнынъ тахкъикъат ишлеринъизде къайд этильген… иште, шляпачыкъ мот… онынъле театрге бармакъ хош келе. -- Файтонджы, авучыны агъыр ченгесине тиреп, бираз вакъыт тюшюнди:
-- Багъышла, Бекир, эки дев -- Багиров ве Ахундов арасындаки тутушувда санъа демир ёнгъа ролюни берип, ойле образлы къыяслав япкъаным ичюн… Багъышла, мен авеслигиме берильдим… эгер хатырласанъ, мен яшлыгъымда масал токъуй эдим… Биз, къырымтатарлар ичюн сен, эвельдеки киби, шаир, алим, антик къыйметиндеки фельсефеджи къаласынъ… юнанлар ичюн Сократ киби… Тылсымлы сёзлер дюньясына далгъан, оларнынъ гизли маналарыны аджайип назмиетте ачмагъа тырышкъан… Эркин, терс, базыда исе мукъайтсыз (безбашенный?) олгъанынъда, сенинъ аркъанъ артында мемурларгъа чевирильген сабыкъ инкъиляпчылар олюм-къалым куреши алып баргъанлары акъылынъа келип ола

эдими? Озь укюмдарлыкъ ичюн курешинде, бильдирмеден, сени озь дубарасы боранына джельп этип. Даа зиядесини айтайым: Ахундов -- Чобан-заде тахкъикъат ишинден филис киби мустакъиль ишлер айырылып чыкъты. Меселя, озьбеклер Абу Сайид Ходжаев ве Хабиб Гулям-заде -- сенинъ аспирантларынъки... Оларнынъ такъдири, мен бильгениме коре, энди чезильди, Ахундов ве Фрида Наумовнанынъки киби... Капитан Сарымсакъов Ходжаевнинъ ишини алий джезагъа, Гулям-заденинъкини колонияда он алты йылгъа кетирди...
Чобан-заде аякълары къалтырагъаныны дуйып, токътады, теренден кокюс кечирди, Файтонджы онынъ агърыдан къыйышкъан юзюни абайламасын, деп, башыны тёбен алып, бираз турды. Файтонджы ичтен ярыкъландырылгъан пенджерелерге бакъы, лафыны девам эткенини узакътан киби эшите эди:
-- Генерал Сумбатов «Къызыл фуртуна» иши»ни алып баргъан группаны бири-бирине уйгъун чалышмагъа чагъыра -- делильге делиль, шубе олса -- даа бир кере тешкермек -- гъарезкяр (злостный) джинаетте шекленген кимсенинъ эписи исбатларынынъ эсасы бармы... Эбет, Сарымсакъов иле арамызда зихний (ментальный) фаркълар бар -- Асиенинъ узакъ дженюбинден кельген озьбек, эр дженюбий инсан киби чаман (меланхоличный, вялый), ишине бутюнлей берильмей, анджакъ амбициялары бар, озюни котермеге севе... Озь ишлерини битирсе де, Бакуда энди эки афтадан берли отура... ватанында оны рутбедже котерилюв, орден ве янъы «Къызыл-къумларда самум» иши беклей. Бу иште -- Абдулла Къадыри, Чулпан ве даа эки данеси, оларнынъ сойадлары хатырамда къалмады -- олар да биз, къырымлар киби, сюляле сырасы тизильмеси ичюн тюрклештирильген Алишер Темир огълу я да Севиль Нариман къызы киби адларны кочюрип алмагъа тырышалар -- ерли миллетчилерге къаршы къабаатлавлар топлангъан... -- Сааткъа ифадели бакъып, сагълыкълашмагъа вакъты кельгенини косьтерди:
-- Олды, Мемед къапуны къырмалай... санъа ишинъ ве азатлыкъкъа чыкъманънынъ толу корюнишини такъдим этмем ичюн даа бир-эки кунь сабыр этмелисинъ... Алла сабыр берсин.

X
Чобан-заде ве таныш олмагъан адамнынъ бу, дёртюнджи ве сонъки, азбарны адым-адым, екюнленмеген тёгерек бою кезинтисини де Хабибге корьмек къысмет олды. Теляшлы юкъудан зорнен айынып, бирден пенджереге япышты. Азбарнынъ корюниши але даа эеджанландыра эди: ким экен о кесментик, юргенде къолларыны гъайретнен саллагъан беллисиз адам? Сааткъа сыкъ-сыкъ бакъа. Бесе-белли сувукъ азбарда юкъарыдан биревлери изин берген вакъыттан арткъач къалмагъа истемей. Тизинедже къара пальтосы, къулакъларынадже бастырылгъан къалпакъ. Къырымдан ёлланылгъанмы? Не кетирди? Чобан-заде онынъле тюрьме азбарында тынч кезине. Башкъаларына исе, тазе авада кезинмек четте турсын, камералардан чыкъмакъ ясакъ. Бири-биринден анълашылмагъан суаллер бухаралыны шашырта, якъаланувдан олгъан шоккъа даа зияде айрет къоша эдилер...

Миндерде созулып яткъанда исе козю огюнде Асиенинъ сымасы джанлана тургъан… Онъа чокъ шейлер ишандырды, энди булар эписи ич бир заман омюрге кечмейджек киби корюне… Бакудаки экинджи татилинден сонъ къызны Бухарагъа алып бармакъ. Оны догъмушларынен таныштырмакъ ве оларнынъ разылыгъыны алмакъ. Эр Алланынъ куню догъмуш шеэрининъ сокъакъларындан кок козьлю, ачыкъ тебессюмли, тюзгюн эндамлы, Хабибден ярым баш юксек къырым къызынен кезмек ве къаршыларына кельген огълан ве къызларнынъ мерагъыны сезмек…
… Чобан-заде Мемеднинъ чагъырувына бир кереден сесленмеди. Козетиджи белине илиштирильген къырчмаларны (наручники) жанъгъырдатып, къапуда тургъан вакъытта, саллана-саллана, босагъадан атлады ве коридоргъа чыкъты. Мабюс аякъларыны зорнен алмаштыргъаныны корьген Мемед, тосат-тосат оны тирсегинден тутып кетти.
Файтонджы папиросны агъызына алып, энди азбар бою юре эди. Ачылгъан къапунынъ гъыйчылдысына айланып, Чобан-заденинъ чырайы къачкъаныны корьди: бети агъаргъан, козь къапакълары шишкен, мердивеннинъ пармакълыгъына тирельген къолу къалтырай.
Чобан-заде Ругиени къасевет этип, гедже юкъламады. Онынъ мийинде Файтонджынынъ «халкъ душманларынынъ апайлары» акъкъында сёзлери мыхланып къалды. Оларнынъ ич бир къабааты олмаса да, акъайлары япкъанлары ичюн чокъ йылларгъа лагерьлерге ёлланылгъаныны тюшюнди.
Танъ алды къаранлыкъны кесип, Чобан-заденинъ юзюне ургъан къаравулхане устюндеки прожекторнынъ ярыгъындан мабюс айынды. Файтонджыгъа ильк сёзлери исе талап киби янъгъырады:
-- Сервер манъа абулкъат керек!
Файтонджынынъ козьлеринде мемнюнлик къыгъылчымлары йылтырады, санки айтаджакъ олдылар: не исе, сен манъа ишандынъ. Чобан-заде онынъ тебессюмини корьмесин деп, къалпагъыны манълайына бастырды. Мабюске папирослар иле къутуны узатаракъ, хымылдады:
-- Абулкъат?! «Тройка» махкемесинден кечкен камерадашларынъ санъа айтмадылар ёкъса: махкеме сурьатлы кече… йигирми-отуз дакъкъа… Адынъ-сойадынъ… ве махкюм… абулкъаткъа натыкъа (красноречие) косьтермек вакъыт бармы?
Чобан-заде къутугъа элинен узанды. Файтонджы азырлыкънен юзюне янгъан серникни якъынлаштырды.
-- Бизим узун субетлеримизден анъламадынъмы: сенинъ тахкъикъат ишинъни дикъкъатлы окъугъанда, мен буны, яшлыкъта сеннен къан къардаш олгъан инсан оларакъ меракълангъаным ичюн япмадым. Къырымгъа къайткъан сонъ исе… къарасувбазарлыларгъа сен Къара шеэрнинъ зинданында озюнъни насыл дуйгъанынъны, андан исе сийрек адам сагъ чыкъа, икяе этмек ичюнми? Сен сонъуна къадар джесюране тургъанынъны! Эльбет де, ёкъ! Мен санъа бу тюрьме азбарында анълаткъан шейлерге инанмадынъмы? Меним азиз макъсадым -- Къырымгъа бир озюм дегиль де, сен иле къайтмакъ…

Эдждатларынъ, ананъ-бабанънынъ къабирлерине теменна этмеге, къардашынъ Зулейханы къучакъламагъа, сен къундакътан бакъкъан, янъы догъгъан къозуны киби къолунъда ташыгъан огълунъ Мустафанынъ къуванчлы тебессюмини корьгенинъни истедим.
Чобан-заде сувукъ белькемигини бузлатмагъа башлагъаныны дуйып, сорады:
-- Айса, Сиз махкемеде чыкъыш япаджакъсынъызмы? Мен къабаатсыз олгъанымны исбатлайджакъсынъызмы? Курек ве орьсю арасына тесадуфен тюшкен демир ёнгъа киби? Сизинъ образлы къыясламанъызны махкеме бегенир. Сумбатов сизинъ агъызынъызны къапатмаз ве махкеме тез ве адалетли олгъаныны хатырлатып, къапу артына къувмаз!
-- Кх! -- чыкъарды сес субетдеши, тюшюнджеге далып. -- Сен меним амелимде энъ къыйын вазифе бердинъ. Енгиль джевапны беклеме… Бу суальге мусбет джевап екяне адам -- генерал Сумбатов -- бир шахыста баш къабаатлайыджы ве … Анджакъ, сонъки вакъытлары генерал, не ичюндир, мени севмей къалды, меним делиллеримни динълемей… атта, меним делиллерим онынъ, Сумбатовнынъ, Къырымгъа аит о я да бу иш боюнджа делиллерине кесен-кес олмагъанда. -- Синъирленип, ичине тютюн чекти ве къошты: -- Булар эписи капитан Сарымсакъовнынъ кучук фитнелери, айттым да -- зихниетимиз, тасиль севиемиз фаркълы… Сарымсакъовда «Къызыл фуртуна»да олгъаны эки иш -- озьбеклернинъ -- сенинъ аспирантларынънынъ… Дубараджы Сарымсакъов генералны, мен Бакугъа кетирген «Къырым йигирмиси»нинъ ишинде къабааты бутюнлей тасдикъланмагъан адамларнынъ сойадлары расткельгенинде, Къырым «тройка»сы оларгъа ишлерни Москвагъа план арткъачынен беджерильгени акъкъында рапорт ёлламакъ ичюн ачкъанында къандырды. Гогольдеки киби «Ольген джанлар»… Сёз сырасы, бугуньки куньге мабюслернинъ микъдары йигирми дегиль де, он секиз… эки данеси Москва джедвелине кечти -- Рефат Рефатов, сен бильген Асан Рефатовнынъ агъасы… ве актёр Джелял Меинов… Сенинъ ишинъ иле мураджаат этмеге чарем олгъан екяне инсан -- Сумбатов… Эбет, эгер тахкъикъатчы Карпонос иле ишбирликте олсанъ. Баштаки сorгъуда бутюн къабаатларны инкяр эткен эдинъ… Разы олсанъ, генерал сенинъ ишинъни янъыдан бакъылмасына ёллайджакъ -- Сумбатов иле бойле анълашкъан эдик. Сен екяне дегильсинъ -- бойле этип, сенинъ институтынъдан бир къач профессор озь ве якъынларынынъ омюрилерини къуртардылар… Тек ойле сен озюнъки ве Ругие ханымнынъ омюрини къуртарырсынъ… Бунен берабер исе, ачыкъ айтам, меним -- Сервер Файтонджы, Къырымда энъ яхшы тахкъикъатчынынъ ад-саныны. Бойле де Сумбатовнынъ маньяк сесини даима эшитип турам: «Исбатлап оламасанъ -- озюнъни ат!» Апансыздан пальтосынынъ ян джебинден экиге букюльген кягъытларны чыкъарды. -- Вакъыт тапып, таныш олурсынъ… Джедвельнинъ сонъунда сен Сумбатовгъа айтаджакъ бир къач сёз бар… Иште, бутюн бу къырым мабюслерини билем… эр бирине къаршы шаатлыкъ япмагъа азырым. Бирисинен

чалыштым, дигеринен дост олдым, учюнджисинен Миллий фиркъада аза олдым… Дёртюнджисининъ миллетчи назмиети акъкъында макътав къасидеси яздым… ве иляхре… Мемед ишмар этти. -- ве ашыкъмагъа башлады. -- Тез арада корюшкендже...

XI

Камерагъа къайткъан сонъ Чобан-заде чокъ вакъыт озюне келип оламады. Топаллап, озь тёшегини тапмагъан киби, сыкъ наралар арасындан къасеветли чырайынен юрди.
Башыны котерип 715-нджи мабюс де омузларындан тюшеяткъан робасынынъ якъасыны синъирли тюзеткенини, де Мемеднинъ чагъыргъанындан сонъ элинде кетирген экиге букюльген кягъытны ачкъаныны козетти. Кягъытны тегизлемек истеди, лякин пармакъларыны идаре этип оламады. Не исе, Чобан-заде озь тёшегини тапты. Лякин онда бир кереден, аркъасынен миндерге басылып, созулып ятмады. Эгилип отурды, чевре-четке, биревни къыдыргъандай, бакъты.
Файтонджы иле субет ильк кере онынъ къальбини къозгъалтты ве ойле тесир этти ки, мийи къарышмагъа башлады. Абулкъат, баш къабаатлайыджы Сумбатов, ярым саатан зияде девам этмеген махкеме акъкъында фикирлер къарышып къалдылар ве ярыгъы корюнмеген бир чыкъылмаз вазиетке тюшкени дуйгъусы оны синъирлендире эди. Файтонджы онъа берген такъдири белли олгъанларнынъ джедвели эллерини якъкъан киби олды.
Кягъытны ачмагъа джесаретленди. Джедвельде басма машинкасында тырачлыкънен сутунгъа тизильген Кефе тюрьмесинде озь такъдирини беклегенлернинъ адлары ве сойадлары бар эди. Элифбе боюнджа къоюлгъан адлар къаршысында тантиминен оларнынъ якъалanувдан эвель ким олып чалышкъанлары, ненен огърашкъаны… къоранта азалары язылгъан:
Аблямит Якъуб -- алим-кимияджы, Къырым кой ходжалыгъы институтынынъ оджасы… Азизов Якъуб -- алим-фельсефеджи, Къырым педагогика институтынынъ доценти… Айвазов Асан Сабри -- языджы, алим- тильшынас ве этнограф, 1917-1918 сенелери Къурултай реиси… Акъчокъракълы Осман -- языджы,терджиман, алим-улькешынас, археолог, этнограф, фольклорджы, Къырым педагогика институнынъ оджасы…
Чобан-заде козю ярамай корьгени ичюн пенджере ярыгъына якъынджа адымлады… Осман Акъчокъракълы… Къырымдаки достларындан Кисловодсккъа кетмезден эвель корюшкен сонъкиси… онынъ ады «он секизлер» джедвелинде ойле такъдим этильген ки, санки о, Чобан-зандеден сонъ Къырымдан къувулмады да, бугуньге къадар педагогика институтында чалыша...
Анъы Османнынъ кечмиши ве бугуньки куню арасында вакъыт йипини узатып оламады. Анджакъ, козю огюнде сойадлары олгъан къалгъанларнынъ да: Александрович Рамазан -- оджа, Къырым АССДж-де 1934-1937 сенелери Маариф наркомы… Боданинский Усеин -- рессам, санатшынас, Багъчасарай сарай-музейининъ директоры… Тархан Ильяс -- языджы, Къырым АССДж Меркезий

Комитетининъ реиси… Недим Мамут … Хаттатов Сеит-Джелил -- 1917-1918 сенелери Къурултай укюметининъ азасы, Миллий Фиркъанынъ етекчиси…
Кефе тюрьмесининъ мабюслери джедвелини окъуркен, Чобан-заде онынъ фикирлерини ве арекетлерини сыкъ бугъумлагъан ве сонъки куньлерде, айларда омузларында яткъан агъыр юк тюшкенини сезди… ве о бильген, дост олгъан оларнынъ назмиет, театр, илимлер -- археология, кимия, этнография сааларында къазангъан мувафакъиетлерине самимий къувангъан адамларнынъ такъдирине хатырасынен узанды… къырым халкъы озь улулыгъы, истидатлары, тарихы, озь топрагъы, эдждатлар топрагъы акъкъында толусынен бильген ренесанснынъ о ярыкъ, эеджанландыргъан йылларына хаялынен далды… Канцелярия тилинен ифаде этильген тюссюз «Файтонджы джедвели»ндеки инсанларнынъ такъдири Чобан-заденинъ къальбинде къыгъылчым якъып кечти, рухуны, анъыны фикир къаплады: эбет, эгер яшайышта бойле истидатлы семетдеш-ватанперверлернен расткельмек сыра кельген олса, бу яшайыш бефтан кечмеди…
Чобан-заде миндери тюбюнде телебе дефтеринден япракъны къармалап чыкъарды ве къомшусына мураджаат этти:
-- Лютфен, къарандашны бираз вакъыткъа берип оламазсызмы…
Юкъарыда къатты юкъугъа далгъан къомшусы бир кереден сесленмеди.
-- Апайынъызгъа мектюпке даа бир шейлер къошмагъа истейсизми? Ишинъизде бир шейлер денъиштими? Энди алий джеза дегиль де, белли бир муддет ола билеми? Сизни Къара шеэрден аякъларынъыз иле огге чыкъармазлар да, аязлы Сибирьге ёлланылгъан гъариплер сафында чыкъмагъа умют этесизми? Алла берсин, Алла берсин, -- ве устюне хач къойды…
Чобан-заде тизлерине энди яры-ярыгъа язы толдурылгъан дефтер япрагъыны къойды. Къолу озю, ильхамлы яшлыгъында шиирлер озю-озюнден, ильхамнынъ тылсымлы ярыгъынынъ шавлелеринде сепильген киби, енгильден сёзге сёз, сатыргъа сатыр тизмеге башлады…
«Меним языларым ич бир шей косьтермесе де, къырылгъан, чайпалгъан, бельки бугунь-ярын олюп, ёкъ болуп кетеджек къырымтатарны, онынъ минлерини, дуйгъуларыны бек яхшы косьтере; бир кунь келип, тарих Къырымман огърашса, къырымтатар къырымтатарны къыдырса, меним языларым ортагъа чыкъар. Эгер булай олмаса да, зарары ёкъ. Къырымтатарнынъ бу къадар байрагъы, шаны, топрагъы гъайып болды; барсын, меним де бир къач юкъусыз геджем, думанлы, кедерли кунюм джойтулсын… Магъа бу сатырларны язгъандаки леззет, онъгъанлыкъ джетишир. Татар тили, ич кимсе айтмаса да, кене буюк, кене озьгюн… чюнки онда меним джигит халкъымнынъ бинълердже джыллыкъ къайгъылары, къайгъылы джигит сеси бар».

XII

Камеранынъ къапусында анахтар гъыйчылдысы, Мемеднинъ сеси де,

эр сеферки киби, янъгъыравукъ ве эмир бериджи дегиль:
-- Еди юз он бешинджи…
Коридорнынъ яры къаранлыгъында, Мемед белинден къырчмаларны чезгенини эшитип, Чобан-заде онъа эки элини де узатты. Мемед шашмалады: бу куньлер ве афталар девамында, Чобан-задени чагъырыр экен, мабюснинъ бети агъаргъан олса да, о теляшсыз, озюни догъру туткъаныны, санки, бутюн юкъусыз геджелерини тамамлап, не де исе, юкъусына тойгъаны киби олгъаныны корьди. Мемед къырчмаларны кийдиргенде, Чобан-заденинъ къолундан кягъыт япрагъы тюшип кетти. Козетиджи эгильди, кягъытны къаталакълады ве мабюснинъ пармакълары арасына сокъты. Даа бир кере Чобан-заденинъ бетине бакъты. Онынъ серт, къысыкъ козьлеринде шеффат киби бир шей дуюлды, анджакъ, озь къурбанларыны камералардан чыкъаргъанда ве олар озь нараларына энди къайтмайджагъыны, оларнынъ ерине, токътамагъан олюм конвейерине тюшкен, башкъалары ерлешеджегини бильген джеллятлар насыл дуйгъулар яшагъаныны, не тюшюнгенини ким бильсин…
Незаретчи Чобан-задени тёпеге, таныш маршрутнен азбаргъа дегиль де, ашагъы, тайгъакъ демирден адымлагъан сайын мердивен къаранлыкъкъа кеткен тарафкъа алып кетти. Апансыздан оглеринде зайыф ярыкъ ачылды.
Мында къырчмалы мабюслер невбетининъ сонъу эди. Олар, бесебелли махкеме бельгиленген вакътыны беклеп, бири-бирине таянып, сусып тура эдилер.
Мемед Айлисли, невбет Чобан-задеге кечмеге берсин, деп, оларны сопанен мердивеннинъ пармакълыгъына итеди.
Апансыздан Чобан-заде невбетте, огдеки мабюсни омузындан сыкъып туткъан Абу Сайидни корьди. О, арыкълагъан, атта эвельки гъурурлы эндамыны джойып, бою алчакъча корюнди. Чобан-заде адымларыны явашлатты ве онынъ къолуны сыкъты. Абу Сайид абдырады, къоркъусындан бираз чёкти ве оджасына диване козьлернен бакъып, текрарламагъа башлады:
-- Оджам, агърыдан къоркъмайым… къоркъмайым…
Мемед сабырсызлыкънен юмругъына оксюрди.
-- Бу яхшы, акъайджасына, -- етиштирди айтмагъа тынчландырыджы сеснен Чобан-заде: -- Агъры такъатсызларны ашалай… амма сен ойле бир къуветке кирдинъ ки, санки сен севген Махмуд Къашгъарининъ озю… Санъа учь кере зияде кучьлю севгинен къайтарды… бунен сен озьбеклерге ве азербайджанлыларгъа тюрклернинъ шанлы заманларыны ачыкъладынъ… Бу оларгъа къувет ве мердлик берир…
Абу Сайид, огюнде тургъан таныш олмагъан адамнынъ аркъасына бетинен комюлип, бала киби, аджджы-аджджы агълады.
Мемед, оджа ве талебе бири-бирине сонъки сагълыкълашув сёзлери айткъанда, адымларыны явашлатты. Апансыздан онынъ, тюрьме эмирлери, къаиделери, бугъавлар (кандалы) ве къырчмалар жанъгъырдысы толу джаиль башында зайыф бир къыгъылчым липильдеди:
«Мен де тюркюм… тюркюм...» -- амма, оны нумюнели козетиджи

япкъан идманлар ве огретювнинъ сагъыр юкю зеининининъ теренлигинедже -- о да инсан сюлялесине менсюп олгъаныны хатырлатаджакъ киби, дуйдураджакъ киби олмады…
Аягъынен мердивеннинъ невбеттеки басамагъыны мукъайтлыкънен тийип бакъып, незаретчи къапунынъ босагъасында токътады.
Мемед, Чобан-задеге къапу артында махкеме олгъаныны анълатаджакъ олып, къырчманынъ зынджырыны бираз тартты.
Къырчманынъ жанъгъырдысыны эшитип, алчакъ бойлу, альбинос юзьлю махкеме кятиби чыкъты. Чобан-задеге бош ерге киби бакъып, тюссюз козьлерини джедвельге тикти:
Невбеттеки! Чобан-заде Бекир Ваапович, -- ве, маса башында озь ерине отурмакъ ичюн, чевикликнен ачыкъ къапугъа кирип кетти.
Мемед Айлисли апансыздан Чобан-задеге узанды, тез-тез оны къучакълады ве:
-- Профессор… меним огълум Рустем сизинъ китапларынъыздан окъуды ве мектепте оджа олды.., -- деди ве биринджи олып босагъадан атлады.
Эки пенджереси олгъан ярыкъ одада Чобан-заденинъ козю огюнде манзара ачылды: узун маса башында ортадан -- къадылар «тройка»сы -- генерал Сумбатов, генералдан сагъда ве солда -- капитан Сарымсакъов ве къырымлы «къызыл профессор» -- Сервер Файтонджы…
Буны беклемегенинден Чобан-заде къолундан он секиз къырым мабюси адлары олгъан къаталакълангъан кягъытны тюшюрди.
Мемед кене мукъайтлыкънен оны котерди ве Чобан-заденинъ къатып къалгъан пармакълары арасына сокъты.
Мабюснинъ къырчмалар иле сыкъылгъан къолларына таныш кягъытчыкъны сокъмагъа тырышкъан незаретчининъ арекетлерини кергинликнен сейир эткен Файтонджы, отургъычнынъ аркъасына таянып, енгилликнен нефес чекти. Бир шейден мемнюн олып, Сумбатовгъа эгильди ве бир шейлер фысылдады.
Кятип язмагъа азырланды:
-- Адынъыз, сойадынъыз, миллетинъиз…
-- Къырымтатарым… Чобан-заде… -- эшитильди сагъыр сес.
Эвельден анълашкъанлары киби, «тройка» сусып отурды…
Файтонджы Чобан-задени юреклендирип, баш къакъты ве Сумбатовгъа кене бир шейлер фысылдап айтты… Файтонджынынъ рухландырыджы ишаретини джесаретленмек киби анълагъан Чобан-заде къаталакълангъан кягъытны пармакълары арасында фырландырды ве къатты, сакин сеснен айтмагъа башлады:
-- Генерал Сумбатов… сизден солда отургъан къырым тахкъикъатчысы Сервер Файтонджы манъа азатлыкъны ишандырды… эгер мен махкеме иле келишме япсам ве берген шаатлыгъымда Кефе тюрьмесинде отургъан он секиз мабюснинъ къабаатлавларыны тасдикъласам…
Файтонджы кене онъа юрек берип, баш къакъкъаныны корип, Чобан-заде сувукъ ве дуйгъусыз олды… -- эбет, мен буларнынъ эр биринен чокъ йыл шахсен таныш эдим… акъикъат ве тек акъикъатны айтып олурым… Олар эписи -- къырымтатарларнынъ энъ парлакъ

инсанлары, гъуруры, халкъымызнынъ чокъ асырлыкъ, фаджиалы ёлунда маниа олгъан къаранлыкътан чыкъараджакъ озгъарыджылар…
Файтонджы, онынъ «он секиз»ни къабаатлав сценарийси бозулгъаныны корип, башыны тёбен алды, къолларынен янакъларыны тутып, махкюм этильген киби, айкъырды:
-- Мабюс хаста… рухий… мен буны бир кереден, бизим ильк субетимизде анъладым…
Сумбатов кятипке ишмар этти. Обири Чобан-задеге якъынлашып, онынъ пармакъларындан «он секиз»нинъ джедвелини чекип алды. Сумбатов кягъытны ачты:
-- Аблямитов Якъуб… Байрашевский Яхья… Недим Мамут…
Чобан-заде, оны токътатаджакъларындан къоркъып, девам этти, ве онынъ сеси де серт, де джошкъун эди: -- къырымтатарларнынъ не байрагъы, не шурети, не топрагъы къалды… Мустемлекеджилер заманы кельген сонъ, чар олсун, большевиклер олсун -- халкъны ашаламагъа, чайпамагъа, онынъ ирадесини букмеге тырышалар, онынъ аджайип тилини сессизлик ве сускъунлыкъ къырдапында (омут) иритмек, язмакъ (растворить) истейлер.
– Тархан Ильяс, -- девам этти торс козьлерини джедвельден алмагъан Сумбатов. О, Чобан-задени эшитмеген киби косьтереджек олды. -- Чагъар Билял… Абибулла Бакъкъал…
Кятип шашкъынлыкънен де генералгъа, де Чобан-задеге бакъа, стенограмманы алып бармакъ керекми-ёкъмы, бильмей эди.
-- Гузель, сербестлик заманларында биз, къырымтатарлар миллионларнен Къырымда яшадыкъ, оларны ябанджылар чызмалары эзмегендже, озь тогърамыз ве байрагъымызнен гъурурландыкъ… Къалгъанларны -- беш юз бинъ меним семетдешимни -- етекчисиз къалдырмагъа истеп, сиз озь чокътан акълынъызгъа алгъан хайырсыз мерамынъызны ерине кетиресиз… бир дане къалдырмай, бизни ватандан къувмакъ, дюньягъа тары киби сепмек… озь етекчилеримиз -- языджылар, алимлер, оджаларсыз… миллетнинъ айдынлары олмайып, къувулгъан халкъ къаранлыкъта быралкъылансын, кери, озь оджакъларына, эджддатларынынъ къабирлерине… мутешем тарлалары, дагълары, озь денъизине ёлуны тапмасын… -- Ве юзю агъаргъан, шашмалагъан Файтонджыгъа бакъаракъ, онынъ бетине тюкюргендай, айтты: -- Шейтаннынъ къулу. Эгер акъай олсанъ -- озюнъни ат!
Сумбатов къаба арекетнен Файтонджынынъ огюне джедвельни быракъты, козьлерини котерди, Чобан-задеге басиретли (проницательно) бакъты:
-- Етер! Сиз мында нелер айткъан олсанъыз, ич бирининъ бугуньки махкемеге алякъасы ёкъ, сиз -- къабаатлайыджы дегильсиз, агъыр джинаетлерде къабаатландырылгъан инсансыз.
Кятип енгилликнен кокюс кечирди, къарандашнен къулагъыны къашып, язмагъа азырланды.
-- Чобан-заде Бекир Ваапович, -- девам этти Сумбатов, наразылыкъкъа чыдамагъан сеснен: -- Сизге къаршы топлангъан исбатлар, чокътан-чокъ шаатларнынъ айткъанларына эсасланаракъ,

сиз махкюм этильген Рухулла Ахундов иле берабер… омюр аркъадашынъыз -- Баку опера театрининъ сабыкъ артисткасы Ругие Гиреевна Абдулинанынъ изини ве макъуллеви иле (онъа нисбетен тахкъикъат ишлери даа алып барылмакъта), азербайджан институтында акиссовет миллетчи тешкилят тизип, онъа студентлер ве аспирантларны джельп эткенинъизде къабаатланасыз… Чокътан-чокъ шаатлыкълар ве тинтюв вакътында сизде тапылгъан весикъалар боюнджа, сиз, Бухара, Ташкент, Фергъана алий окъув юртларында чалышкъанынъызда студент яшлардан, тюрк бозкъуртларыны нумюне оларакъ алып, «Туркестан бозкъуртлары» акиссовет, террористик тешкилят тизгенсиз… Тюркиеде окъугъанда британия хафиеси (разведка) тарафындан джельп этильдинъиз, чокъ йыл Тюркие, Маджаристан, Френкистан, Британия файдасына джасуслыкъ яптынъыз.
Сумбатов, ич бир дуйгъу косьтермейип, окъугъан шеэрлер, мемлекетлернинъ адлары ялынъыз топракъларнынъ кениш джогърафиясынен дегиль де, акъылгъа сыгъмагъан, фитнели къайдлар, фикирэтювлер, тасдикъланувлар сагъанагъы иле шашыртты, амма Чобан-заденинъ къулагъына бутюн бу къабаатлавлар узакътан, фысылдав киби эшитильди.
Ругие…къабаатлав ичинден къулагъына илишкен омюр аркъадашынынъ ады Чобан-заденинъ юрегини ойле бир сыкъты ки, о, йыкъылаязды. Тек Мемед туткъан къырчмалар оны аякъта къалдырды.
Сумбатовнынъ кучьлю давушы къыскъа бир вакъыткъа Чобан-задени махкеме барлыгъына къайтарды:
-- Чобан-заде Бекир Ваапович, агъыр джинаетлер япкъанынъызда озь къабаатынъызны таныйсызмы?
-- Ёкъ, танымайым, -- зорнен ачты япышкъан, къансыз дудакъларыны Чобан-заде. -- Кефе зинданында отургъан он секизнинъ къабаатыны да танымайым…
Сонъ исе, кене думанда киби, сёзлер узакътан, санки Файтонджы иле кезген тюрьме азбарынынъ диварлары артындан эшитильди.
-- «Тройка» махкеме коллегиясы къарар чыкъарды: анъылгъан джинаетлер къошулып, махкюм этильген Чобан-заде Бекир Ваапович Азербайджан Эс-Эс-Дж Джинаий кодексининъ алтмыш учюнджи, алтмыш дёртюнжи ве етмиш дёртюнджи мадделери боюнджа алий -- атып ольдюрильмек джезасына махкюм этиле… Укюм деръал эда этильмели…
Чыкъышкъа чевирильгенде Мемед босагъадан атлагъанда къыйыш басты ве къырчмаларны баштакине коре кучьлюдже тартты. Махкюм этильгенни тюрьме азбарына таба алып кетеркен, шашмалагъан алда эп текрарлады:
– Мен де тюркюм, профессор, тюркюм… -- Ве, махкеме кятиби: -- Невбеттеки Абу Сайид Ходжаев, -- деп къычыргъанда, агъызыны къапатты.

Икяенинъ сонъу
(алты йыл кечкен сонъ)

Асие, къаверенки картон джемидан онынъ джансыз эллеринде тюшеятаджакъ сайын, адымларыны де тезлештирип, де сакинлештирип, тозлу кой ёлу бою талгъын-талгъын кете эди. Эвельки, Бакуда окъугъан Асие Акимованы бильгенлер, онъа бакъып, о замандаки нарин, юксек бойлу дюльбер, Бекир Чобан-заденинъ Кооперативная сокъагъындаки эвинде бекленильген мусафир олгъан къызны зорнен таныр эдилер.
Гъурбет кокю тюбюнде дженюпнинъ ич бир вакъыт сёнюкмеген кунеши ве сыджакъ еллер онынъ вуджудыны къуруткъан, бетинден табанынадже къарарткъанлар. Мавы козьлерининъ къыгъылчымлы бакъышы, дудакъларындан тюшмеген ве Хабиб Гулям-задени иситкен тебессюми кетип, онынъ, къорантасынынъ ве семетдешлерининъ башына тюшкен фаджиа бетинде солгъун янакъларындан сакъалынадже узангъан эрте бурюшиклер иле акс олунгъан.
Бу, эки ай незарет астында булунып, комендатура сынъырындан ильк чыкъышы эди. Кузь башынынъ уйле кунеши онынъ эр бир адымыны излеген киби, къыя кольгеси де сагъдан, де солдан пейда олып, сюргюнлилерни баракларда ерлешкен оба-тёпели Ромитаннынъ дживарындаки Сардор къышлагъындан озгъарып кельди.
Уфукъкъадже баргъан памукъ тарлаларыны больген кой ёлунынъ кенарларында, эр бир бурулышта ёл косьтергичлери турып, апансыздан «Ромитан -- Бухара. 19 км» деген косьтергич пейда олды. Япракълары сувсузлыкътан бурулгъан дут тереклерининъ талдасында Асие тосат-тосат адымларыны сакинлештире, кимерде токътай ве будюрли (шершавый) кевделерине таянып, нефес ала эди. Козьлери талгъандже памукъ тарлаларынынъ узакъларына бакъа. Сийрек корюнген адам эндамлары, сыкъ толдурылгъан чуваллар иле чалыдан чалыгъа кече, оларнынъ къолайсыз арекетлеринден Асие, анда, узакъта онынъ семетдешлери янъы ве агъыр памукъчы зенаатыны менимсегенлерини анълай эди.
Бу эсирликте кечкен эки ай девамында о да эр кунь памукъ тарлаларына чыкъып чалышты ве тек бугунь, комендантнынъ изининен, Бухарагъа алып баргъан тозлу ёлгъа ялынаякъ басты. Чокъ олмаса да, бир къач сааткъа, озюни эсаретте олмагъаныны дуйып, кесильген терекнинъ кутюгинде раатланмагъа отурды. Чевик къушчыкъ -- чибис, башы тёпесинден учып, чалылар арасына синъип кетти ве апансыздан богъаз сеснен отьмеге башлады. Къомшу чалыларда сакъланып, къуш чивильдиси башлагъаныны беклеген киби, чибиске девамлы сызгъырманен авдотка сесленди, ансамбльде давушларнынъ диссонансыны ятыштырып, оларгъа травник къошулды…
Ерли къушларнынъ бири-бирине сесленмеси Асиенинъ хаялыны узакъ къалгъан Бакугъа алып барды. Бу сеслерге уйгъан киби, онынъ пармакълары тизлери арасына къыстырылгъан джемиданнынъ къапагъында ойнап башлады. Санки къушларнынъ чивильдиси яваштан фортепианонынъ ойнакъ давушларына чевирильди. Хатырасы оны, Асан Рефатовнынъ дирижёр таячыгъы

ишаретлерине бойсунып, Ругие ханым иле экевлешип, «Арзы къыз» пьесасындан парчаны огренген заманларгъа къайтарды...
Чёль къушларынынъ музыка аккорды, озюне аш къыдыргъан къырмавы къанатлы (сизокрылый) чайлакънынъ (коршун) чалылар тёпесинде учушы себебинден, апансыздан кесильди. Торс сукюнетте Асиенинъ хаялында кене Ругие ханым джанланды, «джан авджысы» Сумбатов оны якъаламагъа кельген куню Асиенен сагълыкълашкъанда, къучакълап агълагъаныны хатырлады.
Ёлуны девам этмек ичюн энди турайым деген Асие, кене отурып къалды -- агълап йиберди. Чюнки эр сефер гъурбетте Ругие ханым акъкъында тюшюнгенде, онынъ козю огюнде къырчмалар кийдирип, квартирада тинтюв кечиререк, эр шейни асть-усть этип, кеткенде, эписи къапуларны муурьлегенлерини хатырлай тургъан. Къальби исе Чобан-заденинъ эши такъдири иле багълы асреттен сыкъыла эди. Ругие ханым, милислернинъ къычырыкълары алтында коридордан кечеяткъанда, Асиеге чевирилип бакъты, санки, къызны ве онынъ къорантасыны да ватанындан къувулгъанда айны такъдир беклегинини бильди.
Ягъланмагъан копчеклерини гъыйчылдатып кеткен араба токътады. Асие чечек орьнекли явлугъынынъ кенарынен козь яшларыны сюрткенини корьген арабаджы тельбевлерни ойле бир тартты ки, эки копчекли арабагъа екильген эшек итаат этип, башыны ерге таба басып, агъыр-агъыр ичине ёл тозуны чекти.
-- Къызым, Бухарагъа кетесинъми? Отур, алып барайым… Экевлешип кетмек зевкълыджадыр, -- къычырды Асиеге сагъыр сес иле арабаджы, къолундаки джемидангъа къыймет кесип.
Асие башыны котерди: къарт бир кереден онъа ишанчлы корюнди. Айдавджы джемидангъа къуру къолуны узатты, юкни согъан толу чуваллар устюне къойды. Асиеге минмеге ярдым этип, тельбевини тартып, инат эшекке эмир бермезден эвель къойнундан торбачыкъны чыкъарып, тантаналы тарзда авучына ешиль насвай топузчыкъаларыны тёкти, эзди ве тили тюбюне атты.
-- Мындаки дегильсинъ… Къырым? -- сорады о агъызы насвай толу олгъанындан фысылдап. Асие джурьатсызлыкъ иле башыны къакъты. Чюнки, узун ёлдан джанлары сыкъылгъан айдавджылар, адет узьре япкъанлары киби, агъызындан ешиль эзмени тюкюрген сонъ, сюргюнлилернинъ яшайышы акъкъында сораштырмагъа башлайджагъындан къоркъты. Лякин къарт апансыздан: «Къоркъма, сиз, къувулгъанлар мында, биз, ерлилер киби, рахман ве рахим Алланынъ козю алтындасыз...» , деген сонъ, тынчланды. Арабаджы исе кирза чызмасынен тенбель эшекни тепип, копчеклер гъыйчылдысы везинине уяракъ яваштан йырламагъа башлады:
-- Айналай, севгулим, айналай… севгулим айналай… айналай…
Асие, онынъ чая тюркюсинден озюни тынч дуяракъ, болдургъан вуджудыны бошаштырды ве башыны чувалгъа къойды. Онынъ бурнуна кескин согъан къокъусы урды ве Кезлевдеки эвини, анасы, базарда сатмакъ ичюн, ашханеде пиширген аджайип чибереклерни хатырлатты… Чиберек къокъусы артындан, узакъ балалыгъындан анасынынъ тынчландырыджы сеси, о, къызынынъ бешигине эгилип:

– Айды, балам, айды… шинанай-най, шинанай-най… Эсма, балам, эс, алайым санъа фес… , -- деп йырлагъаны эшитильди.
Татлы юкъусырав ичинде булунгъан Асие апансыздан арабаджынынъ сесини эшитти:
-- Калян… Калян минареси… уфукъта парылдагъан тадж киби корюне…
Асие котерильди, онынъ юреги дукюльдеп башлады. Кунеш сагъынына (марево) сарылгъан минаре эп юкселе берди… Бакуда акъшамки кезинтилер вакътында минарени, бутюн гузелликлери ве инджеликлери иле, эеджанланып, Хабиб Гулям-заде тариф эте тургъан. Эм бу ифаделер бир-эки кере дегиль, чокъ ве тесирли олып, Асие шимди Калянны онынъ севинч толу козьлеринен корьген киби корьди.
Къачып кеткен Бухара эмирининъ сарайы огюндеки мейданны айланып, араба юксек пахса диварлары янында токътады.
-- Кельдик! -- деди арабаджы, бельбагъыны чезип ве онен манълайындаки терни сюртип. Онынъ кельгенини беклеген киби, арабагъа эки акъай чапып кельди ве Асиеге къулакъ асмай, омузларына чувалларны юклеп, базарнынъ ешиль арабакъапуларына ашыкътылар.
Алыш-веришке далгъан арабаджы, гъалиба, Асие онъа миннетдарлыкъ бильдирип, сагълыкълашкъаныны биле эшитмеди.
Асие чинарлар оськен буюк сквер янындан кечкенде, олар артында сагъдан мермер сутунлар арасында эки оймалы къапусы олгъан театр бинасыны корьди. Мындан, афишаларгъа бакъа-бакъа, Чобан-заденинъ лекцияларына, институткъа Хабиб ашыкъып кече тургъан. Акъшам кезинтилердеки Хабибнинъ ифадели икяелерини хатырлап, Асие хаялында онынъ эвине тар аралыкътан кечкен ёлны сызды.
Къыз арабакъапу огюнде токътады, эеджанлангъанындан ичине аваны терен чекти. Эбет, бу тамам шу оймалы, сом (массивный), къанатларында агъыр бакъыр алкъалары олгъан арабакъапу…
«Алкъаларны бири-бирине урмакъ керек» -- Хабибнинъ къаранесини (подсказка) эшиткен киби олды о.
Джурьатсыз такъылдыгъа арабакъапу агъыр, гъыйчылдап ачылды. Чал сачлары чыбалып чыкъкъан къара явлукъта Марьям-бону -- Хабибнинъ анасы мусафирге тааджипнен бакъты, лякин шу арада:
-- Асие? -- деп сорады. -- Сизинъ берабер чыкъкъан фоторесиминъизни Бакудан огълум йиберген эди. -- Ве Асиенинъ къолунда, огълу Бакугъа алып кеткен джемиданны корип, чар-чар (надрывно) сес этти:
-- Онъа не олды?! Сонъки мектюби Соликамск лагеринден эки йыл эвельси кельди… куньлерни саям… хабер-тебер ёкъ… -- ве джемидангъа узанды. Санки онда огълунынъ девамлы сесленмегенининъ сыры бар эди. -- Лютфен, киринъиз…
-- Кимнен лаф этесинъ анда?! -- Азбар ичинден талапкяр акъай сеси эшитильди.
-- Бабасы, бизим мусафиримиз Асие, -- сесленди Марьям-бону, Асиенинъ огюнде джемидан иле адымларакъ.
Акбар Саидович апайынынъ аркъасы артындан узанып бакъкъан

мусафирге тааджипнен бакъты, бир шейни хатырлап, козьлерини къысты.
Бу энди бам-башкъа, Чобан-задени Бакугъа къайтмаздан огюне Хабибнинъ эвинде мусафир оларакъ къабул эткен адам дегиль эди. Къамбурайгъан, юргенде, огге хаста аягъыны чеккен ве таякъкъа таянгъан…
-- Асие… Къырымдан Асие Акимова, -- тез-тез текрарлай эди о, мусафирни, къаршыдаки оданынъ сыджакъ диварларындан къорчалагъан юзюм тюбюндеки тёшемеге давет этерек.
Асие килимге къынтавлыджа ерлешти ве Акбар Саидович, огюни алып, къыз бираз раатлыджа отурсын деп, онынъ аякълары тюбюне курьсючикни чекти. Сонъ апайынынъ къолундан ашыкъчанлыкъле джемиданны тутып алды. Онынъ къолайсыз арекетинден шалтакъ килит шакълады ве картон дёрткоше ичинден ерге салмакълы джюздан айланып тюшти. Устюнде къара боянен «Хабиб Гулям-заде. Абдулла Къадырининъ земаневий озьбек тилинде янъылыкъчы (новаторский) арамалары. Бухара - Баку. Февраль,1937 сенеси» язысы бар эди.
Анасы, джемидандан чыкъкъан огълу урбасынынъ таныш къокъусыны сезип, кольмегини чыкъарды ве оны юзюне басып, яваштан агъламагъа башлады.
Акбар Саидович апайыны омузларындан къучакълады, тынчландырып, одагъа алып кетти. Оларгъа бакъып, Асие: «Бабасы, Хабиб тариф эткени киби, серт, итираз этмелерине даянмагъан дегиль экен», деп тюшюнди. Бесе-белли йыллар тек онынъ тыш къыяфетини дегиль де, къуюны да денъиштирген, йымшаткъанлар. О хатырлады: шимди отургъан еринде, Хабиб айткъанына коре, дигер мусафир -- Чобан-заде раатлангъан эди. Бу фикир онынъ синъирлерини ятыштырды, санки оджасы онъа озь оптимизмининъ бир парчасыны синъдирди…
Апай-акъай азбаргъа къайттылар -- экиси де кевшеген (расслабленные), тынчлангъан. Акбар Саидович апансыздан суаль берди:
-- Асие, бу насыл олды?
Суальни сонъунадже анъламагъан Асие, Чобан-заде эляк олгъанындан эртеси куню онынъ апайыны -- Ругие ханымны якъалагъанларыны, эвини муурьлегенлерини ве о Кезлевге къайтмагъа меджбур олгъаныны икяе этмеге башлады. Айткъан сайын, икяеси фаджиалы аэнкке бояланды. Къырымда оджалыкъкъа окъувыны девам этмеге истегени, лякин Чобан-заденинъ талебесини институткъа алмагъанларыны…
О, айткъан вакъытта Акбар Саидович джюзданны ачып, сесли окъуды:
-- Диссертация юксек профессиональ ве ильмий севиеде язылгъан. Муэллиф Баку педагогика институтынынъ тильшынаслыкъ къафедрасында бошагъан доцент ерини алмагъа ляйыкътыр. Профессор Бекир Чобан-заде… -- ве озь тефсирини къошты. -- Меним балам акъыллы… Эгер техник саасына кеткен олса, памукъ джыйгъанларнынъ эмегини енгиллештирген машна тюшюнип тапар

эди… Лякин оладжакъ шей олды… Асие, онынъ сонъки сёзлери насыл эди?! Къанаатлендириджими?
Асие бу сефер де суалининъ манасыны анъламады, гъайрыдан сорамакъ истеди, амма ярдымгъа, акъайыны яры сёзден анълагъан Марьям-бону кельди:
-- Бабасы, огълунынъ сен иле ведалашкъанда не дегенини сорады, балам.
Асие пек чекинди:
-- Хабибни дигерлери иле, машналаргъа миндирмек ичюн Къара шеэрнинъ арабакъапусындан чыкъаргъанда, о менден: «Сен мени беклерсинъми? Бекле, ялварам…», деди, -- ве козьяш толу козьлерини тёбен алды:
-- Сёз бердим… Онъа лагерьге, бизимкилери энди Къырымда олмагъанларыны яздым…
Акбар Саидович, озь фикирлерине далып, онъа баягъы тикилип отурды, апансыздан:
-- Пек яхшы… сёз бергенинъ яхшы яптынъ… огълума эсирлик агъырлыкъларына даянмакъ енгильдже олур… Той япарыкъ… карнай ве сурнайлар бутюн Бухарагъа янъгъырар. Сиз яшсынъыз… вакъыт тез кечер… Меним эки догъмуш агъам Абдулло-Махсум элли докъуз яшында эвленди… эки баласы, дёрт торну бар… -- деди ве тёшеменинъ кенарына агъыр энип, субет мевзусыны денъиштирди:
-- Кене шу йылы Абдулла Къадырининъ де башына беля тюшти… учь такъдир озьара багъланды -- меним огълум, Чобан-заде ве Къадыри… бойле бакъсанъ, чешит-чешит адамлар, лякин не ичюн Алла оларны багълады? Бедавадан дегиль, эбет, бедавадан дегиль… -- Ве апансыздан апайыны омузындан самимиетле къучакълады: -- Икмет саиплери айталар: талебе ичюн оджасы бабадан устюн… Хабибнинъ исе эки оджасы бар -- Чобан-заде ве Абдулла Къадыри… оларнынъ бильгиси, икмети ичюн устюне азапларны алды… -- Ве эдасыны (тон) денъиштирип, ашыкъмагъа башлады. -- Я биз, зынджыргъа багълангъан киби, не отурамыз… Келинге дастарханны донат… пиалаларнен чайникни кетир… Шимди «хусайни» юзюминден бир-эки салкъым кесерим… Асие бегенир…
Асие сескенди, эсини топлагъандай, сытыкъ кокке бакъты:
-- Багъышланъыз… саат едигедже Ромитангъа къайтмакъ ве комендантта корюнмек кереким… -- Ве джурьатланып, турды. -- Багъышланъыз…
Марьям-бону Асиени эпкин (порывисто) къучакълады, коксюне басты ве козьяш иле:
-- Биль, сен биз ичюн ябанджы дегильсинъ… сени эвимизде къабул этмеге шад олурмыз, бизим екяне огълумызнынъ апайыны севеджекмиз…
Асие шашмалап, арабакъапу тарафына теляшлы бакъкъан вакъытта, талгъын аякъларынен къыскъа-къыскъа басып, одагъа догърулды. Марьям-бону къолунда ренкли-чечекли антерлернен къайтты, тёшемеде яйып къойды, къолунен йипекни сыйпады.
-- Устюнъдеки урбалар ипрангъан… ал, озюнъе ве якъынларынъа келиштирип, антерлер ве шалварлар уйдур. Алла тёпемде бар, бир

кере биле киймедим… огълумызнен сизинъ тоюнъызда киерим, деп сакъладым…
-- Ал, ал… меним кампириме сизинъ тоюнъызгъа янъы антерлер алмагъа етиштиримиз, -- къолтутты апайына Акбар Саидович.
Асие, бойле дикъкъаттан пек утанды, Марьям-бону янъы шейлерни огълунынъ джемиданына тырачлыкънен дестелеп къойгъанда, не айтаджагъыны бильмейип, сусып турды.
-- Бу санъа Хабибден, деп сай...
Гъалиба, тек шимди бабанынъ къулагъына «комендант» сёзю илинди.
-- Коменданткъа вакътында къайтмакъ керексинъми?! Билем мен о, сенинъ бабанъ ве мен киби барот къокъламагъан пезевенк комендантларны! Джанынъны агъырттырса, орденлерим иле кителимни киерим ве сизинъ Ромитан къаравулынъызгъа барырым. Эгер гедже-куньдюз эсли башлылар, къартлар ве яш балаларны -- эсирлерни незарет этмеге къоюлгъан олса, не тюрлю акъай олгъан о, не тюрлю субай? -- Ве мевзуны денъиштирди: истейсинъми, къызым, мындаки тикиш фабриканынъ директорынен лаф этейим, тикиджи-мотористликке огренирсинъ… Бизни, къартларны сыкъча ёкълап олурсынъ…
Хабибнинъ эвинде оны ойле керимане (щедрый) къабул эткенлеринден тесирленип, Асие:
-- Сагъ олунъ… Ромитанда -- хаста анам, эки кичкене огълан къардашым бар… Бабам даа джебеден къайтмады… Бутюн акъай ишлери меним бойнумда… -- деди.
-- Анавы даа! -- котерди ишарет пармагъыны Акбар Саидович: -- Джебеден даа къайтмады! Бу бизим джаиль, пропаганда иле толдурылгъан адамлар сен, сенинъ хаста ананъ, энъ ошлусы -- атта сенинъ кичкене огълан къардашларынъ немселерге хызмет эткенине инана! Мен де къыркъ бир сенесинден къыркъ дёрт сенесине къадар сиясий ребер олып… Олгъа! Ватан ичюн! Сталин ичюн! Эм биринджи уджюмге ким чапты -- бизим озьбеклер, къырымлар, гурджилер, къалмыкъ баллар…
Асие турып, джемидангъа узанды… Марьям-бону оны къучакъламагъа ашыкъты:
-- Ромитангъа сизни ёкълап барармыз… сен де ятсырама, бизим эвде даима бекленильген мусафирсинъ…
Акбар Саидович онынъ пешинден арабакъапугъадже барды. Асие кеткенине бакъып, артындан къолуны саллады.
-- Комендант исе… бир шей олса, барырым ве бетине бакъып, эр шейни айтырым!
Асие «Суфиен» мааллесининъ тар сокъагъындан, къаршысына кельгенлерден козьяштан шишкен юзюни сакълап, кечти...
2020 сенеси.